

פוליטיקה

מנהיגותו של מנחם בגין בראשית השואה

אמיר פלג־עוזיהו

מאמר זה מבקש לבחון את קורותיו של מנחם בגין בשנים 1939-1940. מטרת בחינה זו היא לסרטט את המכשולים המנהיגותיים בהם נתקל בגין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ולבדוק כיצד הצליח להתגבר על מכשולים אלו ולהפוך למנהיג מוביל בתנועה הציונית וביישוב היהודי בארץ ישראל במהלך המלחמה העולמית ולאחר סיומה. מתוך בחינה זו תעלה תמונה היסטורית שלמה יותר של בגין ומנהיגותו בראשית ימי המלחמה והשואה, ובכך יתרום המאמר להבנת הרקע לעלייתו המהירה של בגין להנהגת התנועה הבית"רית לאחר הגיעו לארץ ישראל באביב 1942, ולקבלת הפיקוד על מחתרת האצ"ל בשלהי שנת 1943.

חוקרים שונים הצביעו על כך שתקופה זו הותירה אצל בגין משקע חריף של רגשות אשמה, ואלה עיצבו את יחסו לשואה והם מהווים מפתח מרכזי להבנת חייו הצבוריים.¹ יחיעם ויץ טען שעזיבת ורשה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה היא הפרשה הטעונה ביותר בחייו של בגין. עפר גרוזברד הצביע על רגשי האשמה של בגין עקב בריחתו מוורשה ומפולין, נטישת חניכיו מתנועת הנוער בית"ר ונטישת הוריו ואחיו כנקודת מפתח לניתוח חייו ודרכו הפוליטית.² אמירות אלו מציינות תזה לפיה נבע יחסו של בגין לשואה מעזיבתו את ורשה ומרגשי האשמה שנבעו מכך. בכך מצוירת תמונה היסטורית מצמצמת מאוד של השפעת השואה על בגין ועל החלטותיו ומעשיו כמנהיג. הבנת מעשיו באותה התקופה יכולה להבהיר אם היתה הבריחה מוורשה נקודה ארכימדית מבחינת יחסו העתידי

- 1 יחיעם ויץ, הרצאה בכנס במלאות עשור לפטירתו של מנחם בגין, אוניברסיטת חיפה, 20.3.2002. ראו גם: יחיעם ויץ, הארץ, 17.5.2006; הנ"ל, שם, 23.3.1994.
- 2 יחיעם ויץ, "או מולדת חופשית או גטו": יחסם של מנחם בגין והאצ"ל לשואה בשנות הארבעים, בתוך: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אנשים ביישוב הארץ־ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1948-1933, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009, עמ' 377. ראו גם יחיעם ויץ, 'בגין שבדמיון', הארץ, 22.9.2010. עפר גרוזברד, מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג, רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 54. ראו טענה דומה אצל: תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, כתר, ירושלים 1991, עמ' 371. הסופרת שולמית הראבן ניתחה גם היא את יחסו של בגין לשואה על רקע בריחתו מוורשה, וכתבה: 'הכתם הזה רודף את מר בגין עד היום הזה [...] אולי בשם כך הוא מתעקש לראות שואה בכל מקום, על מנת שיינתן לו סיכוי שני, והפעם יתפקד כראוי', שולמית הראבן, ידיעות אחרונות, 6.6.1983.

לשואה, או שגורמים אחרים הקשורים להבנת השואה ועצמתה ולתפיסותיו האידאולוגיות המוקדמות הם שהובילו לכך שהשואה ולקחייה היו לחלק כה חשוב מהשקפת עולמו.³ החשיבות שייחסו חוקרים ואנשי רוח לעזיבתו של בגין את ורשה ולאיי חזרתו אליה בשלב מאוחר יותר של המלחמה מחייבת להתמקד בפעולה שנקט בגין: הימלטותו מוורשה; ובפעולה שלא נקט: חזרה אליה. על ידי ניתוח חדש של מקורות, ושימת דגש על כך שבגין נותר לצד חניכיו בוויילנה עד מעצרו בידי הסובייטים בקיץ 1940, יבקש מאמר זה לענות על השאלות: כיצד הצליח בגין בזמן כה קצר להפוך ממנהיג נמלט של תנועת נוער בפולין למנהיגו של ארגון מחתרת בארץ ישראל? וכיצד נמחה הכתם של עזיבת ורשה והותרת חניכי בית"ר מאחור בפולין הכבושה?⁴ בנוסף יתאר המאמר את מעשייה של הנהגת תנועת בית"ר בפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ובשליביה הראשונים של שואת יהודי אירופה, וישאל מה היתה עמדתם של מנהיגי בית"ר והתנועה הרוויזיוניסטית לגבי הצורך להישאר לצד היהודים שנלכדו תחת הכיבוש הגרמני. בכך יוסיף המאמר ממד נוסף לדיון בתגובתן של תנועות הנוער הציוניות לכיבוש הגרמני של פולין, ולהבדלים בתגובת התנועות השונות והנהגותיהן, ויעמיד את החלטותיו של בגין באותה העת בקונטקסט היסטורי רחב יותר.

ערב מלחמת העולם השנייה

החודשים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה מצאו את מנחם בגין בתקופה של פריחה. הסכם פריז שהושג על רקע מתיחות פנימית בין גורמים מתונים ואקטיביסטיים בתוך התנועה הרוויזיוניסטית הוביל למינויו לנציב בית"ר בפולין בחודש פברואר 1939. היותו של בגין בעל עמדות אקטיביסטיות מצד אחד, ונאמנותו הגבוהה ל'בוטינסקי ולתנועת

3 על מנחם בגין ויחסו לשואה ראו: אמיר פלג-עוזיהו, 'מנחם בגין והשואה: היסטוריה, פוליטיקה וזיכרון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2015. מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת דוקטור זו שנכתבה בהדרכת פרופסור חנה יבלונקה. בעבודה נבחנה השאלה אם היה יחסו של בגין לשואה אינסטרומנטלי-רטורי או אם השפיעה השואה, והלקחים שהסיק ממנה בגין, השפעה ממשית על אמונותיו האידאולוגיות ועל מעשיו כמנהיג. תשובתי בעבודה היא שלקחי השואה וזכרה היו לחלק ממשי מהמבנה האידאולוגי של בגין המנהיג, והשפיעו ישירות על החלטותיו ומעשיו. בעבודת הדוקטור הוכחתי שהשואה הוטבעה בבגין בצורה כה עזה מכיוון שרבים מהלקחים שהסיק ממנה היו חלק מהשקפת עולמו עוד לפני השואה. על כך ראו: פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 26-29, 34-297.

4 את השאלה הזו העלה זאב צחור במספר הזדמנויות. ראו: זאב צחור, **הארץ**, 13.8.2003; הנ"ל, הרצאה באוניברסיטת תל אביב, 15.3.2012, www.youtube.com/watch?v=75eQCIEoBP0, (אוחזר ב-2.7.17) צחור חזר על כך בהרצאה בשנת 2014: toldotofakim.cet.ac.il/ShowItem.aspx?ItemID=4f458aa2-896f-4df0-8e77-90486fb64b72&lang=HEB (אוחזר ב-2.7.17).

בית"ר מהצד האחר, הובילו להיותו מועמד אידאלי לתפקיד הנציב.⁵ בגין עמד בציפיות ולצד הצגת עמדות אקטיביסטיות, שעיקרן קידום ועידוד העלייה הבלתי לגאלית לארץ ישראל, הקפיד להגן על המסגרת הבית"רית ועל כבודו של ז'בוטינסקי אל מול ניסיונות הערעור של האצ"ל בדמות הקמת תאי אצ"ל חשאיים על אדמת פולין.⁶

מעשיו ועמדויו של בגין בסוף שנות השלושים התבססו על גישה פסימית שפיתח במהלך שנות השלושים.⁷ בבסיס גישתו היו עמדותיו הלאומיות, שפותחו עוד בבית אביו בבריסק, שבמרכזן ההכרח בהקמת מדינה יהודית והצורך להגן על הכבוד הלאומי היהודי מול עולם של גויים חורשי רע. היחשפותו לתורתו הלאומית של ז'בוטינסקי, שאחד מבסיסייה היה השקפת עולם פסימית באשר ליחסים בין העמים,⁸ חיזקה אלמנטים אלו בהשקפת עולמו, ומסעותיו בפולין כחבר נציבות בית"ר חשפו אותו למצוקת היהודים הקשה. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה והעימות הערבי-יהודי בארץ ישראל הביאו את בגין למסקנה, שהפתרון למצוקת היהודים הוא פתרון הכוח והצבאיות, שיציבו את העם היהודי על המפה הפוליטית העולמית ובהמשך יובילו להקמתה של מדינה יהודית. בגין ביטא עמדות אלו בחדות בקונגרס בית"ר שנערך בספטמבר 1938. הוא הדגיש בנאומו שתי מסקנות: 1. העם היהודי והמדינאים הציונים חייבים לחדול מלהסתמך על מצפון העולם; האמונה שיש מצפון עולמי היא ריקה מתוכן ולא תקדם את מאמצי הציונות; 2. שותפות האינטרסים עם בריטניה אינה רלוונטית עוד; הבריטים לא יגשימו את שאיפות הציונות. שתי מסקנות אלו, שהתנגחו בהשקפת העולם המדינית של ז'בוטינסקי, סוכמו באמצעות מסקנה שלישית: על הציונות לעבור משלב הציונות המדינית לשלב ההתקפי – שלב הציונות הצבאית. בגין טען

- 5 ההודעה על מינוי בגין התפרסמה על ידי שלטון בית"ר בפברואר 1939. ראו: ארכיון ז'בוטינסקי (להלן: מזב"ר), ב' 26, 'ידיעות השלטון', 17.2.1939. על מינוי בגין ראו: ישראל אלדד, ריאיון, 8.12.1993, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל 15540/30; חיים בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, חלק שני, הוועד להוצאת ספר בית"ר, ירושלים-תל אביב תשל"ו, עמ' 986; מירי פרייליך, אחים במבחן, יד טבנקין, ישראל 2010, עמ' 36-38. מטרת הסכם פריז, שהושג בפברואר 1939, היתה להפיג מתיחות שנוצרו בין האצ"ל ובין בית"ר והתנועה הרוויזיוניסטית. הפשרה שהושגה היתה מינויו של מפקד האצ"ל בארץ ישראל גם לנציב בית"ר ('אוניה פרסונאלית'), ומהצד האחר הבהרת עליונותה של תנועת בית"ר על פני האצ"ל על אדמת אירופה, לנוכח התחזקותם של תאי האצ"ל החשאיים שנגסו בכוחה ובסמכותה של בית"ר. תוצאה נוספת של הסכם זה היתה ההחלטה על מינויו של מנחם בגין, שהשתייך לחלק האקטיביסטי בבית"ר, לנציב בית"ר בפולין.
- 6 בגין איים שיתפטר מתפקידו כנציב בית"ר אם הכפפת תאי האצ"ל לבית"ר לא תתקיים במלואה. ראו בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, חלק שני, עמ' 986. כמו כן: יוחנן בדר, ריאיון, 9.12.1992, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, א"מ, גל 15540/1; אלדד, ריאיון, 8.12.1993.
- 7 להרחבה על עיצוב השקפת העולם של בגין בשנות השלושים ראו: פלג, 'מנחם בגין והשוואה', עמ' 21-34.
- 8 על גישתו הפסימית של ז'בוטינסקי, שורשיה, התעצבותה לנוכח תופעת האנטישמיות והאופן שבו השתלבה בתורתו הציונית, ראו: אמיר גולדשטיין, דרך רבת-פנים: ציונותו של זאב ז'בוטינסקי לנוכח האנטישמיות, מכון ז'בוטינסקי ומכון בן-גוריון, ירושלים 2015.

שיש מיליוני יהודים מיואשים ושעל בית"ר לנצל ייאוש זה – 'אנו רוצים להילחם. למות או לנצח'. דבריו של בגין בקונגרס בית"ר על היעדרו של מצפון עולמי, העשוי לעזור ליהודים בשעת צרה, סתרו את גישתו של ז'בוטינסקי והובילו לתגובה ביקורתית חריפה שלו. בגין ייצג את האגף הקיצוני בתנועת בית"ר, וניכרה בעמדותיו השפעתם של גורמים כגון אבא אחימאיר וחברי ברית הבריונים.⁹ בתקופה שעברה בין דבריו של בגין בספטמבר 1938 ובין מינויו לנציב בית"ר בפולין במאוס 1939 התרחשו אירועים כגון ליל הבדולח בגרמניה, הסכם מינכן והפלישה הגרמנית לצ'כיה, שחזקו את עמדותיו הפסימיות של בגין בנוגע למצפון העולם ועתיד היהודים. בנאומו הראשון כנציב בית"ר סיכם בגין עמדות אלו כך: 'אנו עומדים לפני חורבן גמור של הגלות [...] הערבים עברו לאופנסיבה [...] נשארה רק דרך אחת – דרך של כיבוש א"י [...] נקרא לנוער, בואו אלינו ונכבוש יחד'.¹⁰

ערב מלחמת העולם השנייה הציג בגין תפיסת עולם פסימית וקודרת: יהדות הגולה עומדת בפני חורבן, מצפון העולם הפסיק להתקיים ולעם היהודי המיואש נותר לסמוך על כוחו בלבד. תפיסת העולם הלוחמנית והפסימית, שעוצבה בילדותו ובנעורו בבריסק, התחזקה במהלך שנות השלושים, ובעיקר בשנה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. תרדמת המצפון העולמי הוליקה את בגין למסקנה, שלא נותר עוד לעם היהודי על מי להסתמך ולא נותר לו מה להפסיד. תפיסה זו היתה בבסיס השקפת עולמו עוד לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה, ולפני שנודעו תוצאותיה הנוראות עבור העם היהודי.

מנחם בגין והנהגת בית"ר בפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה

'הבריון הגרמני העיז!', כך פתח ח"א קפלן את 'מגילת יסורין' שכתב תחת השלטון הנאצי בוורשה.¹² הימים הראשונים של מתקפת הבלאיץ הגרמנית לוו בשמועות רבות בקרב יהודי ורשה. שמועה מרכזית היתה שמנהיגים פוליטיים נמצאים בקבוצת הסיכון הגבוהה ביותר, וכי הם יהיו הראשונים שיאסור הכובש הגרמני.¹³ שמועה נוספת היתה שהצבא הפולני

9 לספר הכינוס ובתוכו נאומו של בגין ראו: מזב"י, 22/32.

10 גולדשטיין, דרך רבתי פנים, עמ' 401-402; פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 33-34. נאמנותו של בגין לז'בוטינסקי נשמרה במהלך שנות השלושים למרות חילוקי הדעות ביניהם. רק לנוכח תוצאות השואה ובמהלך שנות המרד בבריטים החל בגין להציע גישה, שלפיה אין הוא ממשיך דרכו של ז'בוטינסקי אלא מולידו של זרם אבולוציוני חדש בציונות; הוא מסתמך על כתיב ז'בוטינסקי, אך חורג מהם ומפתח אידאולוגיה חדשה שבה יש מקום נרחב יותר לשימוש בכוח בכלל ובכוח התקפי בפרט. ראו על כך: פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 64-67; אמיר פלג-עוזיהו, "מלחמת בךרה מוסרית": השפעת השואה על תפיסת הביטחון של מנחם בגין, עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 224-226.

11 בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, חלק שני, עמ' 984.

12 ח"א קפלן, מגילת יסורין, עם עובד ויד ושם, תל אביב וירושלים תשכ"ו, עמ' 3.

13 זרח ורהפטיג, פליט ושריד בימי שואה, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 17.

יהדוף את הצבא הגרמני והבריחה מוורשה היא זמנית בלבד. בליל 6 בספטמבר ברחו ממשלת פולין מבירתה. למחרת קרא הממונה הפולני על ההסברה: 'האויב בשערי העיר, כולם להקמת המתרסים, גברים הכשרים לשאת נשק ונוער חייבים לעזוב את העיר'.¹⁴ אדם צ'רניאקוב תיאר את הבריחה מוורשה ביומנו במשפט קצר: 'בצקלון על גבם הפליגו שונים אל הבלתי ידוע'.¹⁵ על פי פרשנותו של קפלן היתה זו בעיקר בריחה של צעירים ושל עשירים. העשירים ברחו מכיוון שהיו מסוגלים לכך והצעירים ברחו משום שחששו שיהיו הראשונים להישלח למחנות המעצר הגרמניים או לחזית.¹⁶

עם הצעירים שנמלטו מוורשה היה גם נציב בית"ר בפולין, מנחם בגין, שחגג זמן קצר לפני כן את יום הולדתו ה-26. ימים אחדים לפני פלישת גרמניה לפולין חזר בגין מגבול רומניה, שם נכשל בהעברת שיירה גדולה של פליטים את הגבול הרומני. עקב לחץ של ממשלת בריטניה על ממשלת רומניה, נסגר הגבול בפני השיירה, ובגין נאלץ להחזיר את מרבית חברי השיירה לפולין.¹⁷ עם פרוץ המלחמה, ב-1 בספטמבר 1939, כינס בגין את קציני נציבות בית"ר והצהיר רשמית כי אנשי בית"ר יתגייסו למלחמה לצד הצבא הפולני.¹⁸ בסופו של דבר התגייסו אנשי בית"ר, בימים הראשונים למלחמה, לביצורה של ורשה.¹⁹

בששת הימים שעברו מפרוץ המלחמה ועד בריחתו מוורשה ניסה בגין להמשיך ולנהל את ענייני הנציבות כרגיל. בתגובה לאזהרותיו של המשורר אורי צבי גרינברג, שפרץ למשרדי הנציבות בוורשה וצעק: 'מה אתם עושים פה? מהר מהר לצאת מפה', אמר בגין שכאזרחים פולנים שארצם נמצאת במלחמה אין הם יכולים לברוח.²⁰ כעבור כמה ימים השתנתה גישתו של בגין. מדוע החליט לצאת מוורשה עם קציני הנציבות? לכך יש כמה

14 ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943: גיטו-מחתרת-מרד, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1977, עמ' 22.

15 אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשא, יד ושם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 1.

16 קפלן, מגילת יסורין, עמ' 13.

17 בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, עמ' 965; אביעזר גולן ושלמה נקדימון, בגין, עידנים, ירושלים 1978, עמ' 54; Amos Perlmutter, *The Life and Times of Menachem Begin*, Doubleday & Company, New York 1987, p. 104.

18 אלדד, ריאיון, 8.12.1993. מספר שבועות לאחר פרוץ המלחמה כתב ז'בוטינסקי לפעילי הצ"ח כי נעשתה פנייה בשתי בירות אירופיות להקמת גדודים יהודיים. ניתן להניח שפנייתו של בגין לרשויות בוורשה היא אחת מהן. ראו: מזב"י, א 2/29/2, מכתב ז'בוטינסקי לפעילי הצ"ח (המכתב לא מתוארך אך לפי תוכנו הוא נכתב זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה).

19 אלדד, ריאיון, 8.12.1993.

20 שם. אורי צבי גרינברג, 1896-1981, נולד בגליציה והיה לאחד מגדולי השירה העברית המודרנית. עלה לישראל בשנת 1923. בשנת 1930 עבר מתמיכה בשמאל הציוני לתמיכה בתנועה הרוויזיוניסטית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התגורר בוורשה וערך את העיתון הרוויזיוניסטי דער מאמענט. נמלט מפולין לארץ ישראל זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה. בהשפעת השואה כתב את יצירתו 'רחובות הנהר'. היה חבר הכנסת הראשונה מטעם תנועת החרות.

גרסאות. בחלק מן המקומות צוינה הפצצת בית הדפוס של העיתון **דער מאמענט** כקש ששבר את גבו.²¹ לפי גרסה אחרת בגין עזב לאחר שביתו הופצץ.²² במקום אחר נכתב שלאחר שנדחתה בקשתו להקים גדוד בית"רי בתוך הצבא הפולני, הוא התיימש והחליט לעזוב את ורשה.²³ בצאתו מוורשה עשה בגין שני מעשים בעלי ערך סמלי: הראשון היה ניסוח של חוזר בדבר התנהגות בית"רית נאותה בכל מצב ושליחתו לקני בית"ר השונים;²⁴ והשני היה כינוס הנציבות וחניכי בית"ר וקיום טקס של קבורת דגלי בית"ר באדמת העיר: 'אלפי בית"רים עמדו בשורות. אחרי נאום קצר ומזעזע של הנציב נשבעו כולם כאיש אחד להישאר נאמנים לבית"ר [...] וקברו אח"כ את דגליהם באדמה'.²⁵

את הסיבות לעזיבת ורשה תיאר בגין במכתב לממלא מקום נציב בית"ר בארץ ישראל שמשון יוניצ'מן ממאי 1940: 'כשעזבתי את עיר הבירה עשיתי זאת בגלל חשבון פשוט, שהוא גם אידיאליסטי; הרי האמנו אז כי פולין תעמוד עוד חודשים [...] כי 100 קילומטר אחרי וארשה תהיה כבר בטוח ותוכל לחכות ולפעול [...]'.²⁶ במכתב אחר ציין בגין סיבה נוספת ליציאתו מוורשה: 'אז כשיצאתי את וארשה - ביום האחרון, כמובן, הייתי בטוח כי אני ממלא את חובתי. נתקבלו אז ידיעות כי בעוד יום יומיים ימצא הצבא הגרמני בוורשה ואנכי [...] הייתי מיד נשלח למקום הידוע. לא ראיתי כל תועלת בכניסתי לשבי והחלטתי להעתיק את מקום מושבה של הנציבות מזרחה, כי הרי אז האמנו באורך ימיה של פולין'.²⁷ יש להניח שהסיבה שהובילה את בגין לעזוב את ורשה היתה הכרזת השלטון הפולני, בליל 6 בספטמבר, כי על כל הגברים המסוגלים לשאת נשק לצאת את העיר. בגין אכן העיד במועד מאוחר יותר כי זו היתה הסיבה שהובילה להחלטתו זו לעזוב ולהימלט מהצבא הגרמני המתקרב.²⁸

21 גולן ונקדימון, **בגין**, עמ' 55; ישראל אלדר, **מעשר ראשון: פרקי זכרונות ומוסר השכל**, הדר, תל אביב 1975, עמ' לט.

22 Perlmutter, *The Life and Times of Menachem Begin*, p. 106

23 Eric Silver, *Begin: The Haunted Prophet*, Random House, New York 1984, p. 21 (להלן: **סילבר, בגין**).

24 גולן ונקדימון, **בגין**, עמ' 54; אלדר, **מעשר ראשון**, עמ' לח.

25 אייזיק רמבה, 'מכתב', **המשקיף**, 22.12.1939. מנהג קבורת הדגלים היה נפוץ ונערך על ידי קני בית"ר שלא יכלו לפעול יותר. ראו לדוגמה: 'ידיעות השלטון', 22.12.1939, מזב"י, כ"ב 26.

26 ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין (להלן: **אממ"ב**), בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, פ"פ 2/34/9. שמשון יוניצ'מן, 1907-1961, מראשי בית"ר בפולין, עלה לישראל ב-1935. היה נציב בית"ר בארץ ישראל. במהלך מלחמת העולם השנייה נכלא על ידי הבריטים וגורש לאפריקה. היה חבר כנסת מטעם תנועת החרות.

27 בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ"פ 2/34/9 (ההדגשה במקור).

28 'כל אלו היודעים לשאת נשק, המוכשרים לשאתו, עליהם לעזוב את וארשה. ולא הייתה עוד כל ברירה, צריך היה לעזובה'. ראו: מנחם בגין, 'פגישות במלון בוורשה', בתוך: יוסף אחימאיר (עורך), **הנסיד השחור: יוסף כצנלסון והתנועה הלאומית בשנות ה-30**, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב תשל"ג, עמ' 33.

בגין מנה אפוא שתי סיבות מרכזיות לעזיבתו את ורשה: הרצון להמשיך ולפעול הרחק מהסכנה הגרמנית; והחשש האישי שלו כמנהיג מוכר להיאסר על ידי הגרמנים מיד עם כניסתם לוורשה. בספרו בלילות לבנים תיאר בגין שיחה בינו לבין חוקרו הסובייטי, לאחר מעצרו ב־1940. בגין הסביר לחוקר שהוא נמלט מכיוון ש'הגרמנים היו מוציאים אותי, בין הראשונים, להורג לו תפסוני בוורשה'.²⁹ האם עזיבת בגין ונציבות בית"ר את ורשה היתה מעשה יוצא דופן? התשובה לכך שלילית. השורה הראשונה של המנהיגות הפוליטית והציבורית היהודית נטשה את ורשה בחודשים הראשונים למלחמה.³⁰ צ'רניאקוב בז למנהיגים שברחו. הוא ראה בהם קברניטים הנוטשים ראשונים את הספינה הטובעת.³¹ גם מעיניהם של אנשי היישוב בארץ ישראל לא חמקה בריחת המנהיגות היהודית מוורשה ומפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.³²

בריחת המנהיגות הפוליטית מוורשה ומפולין העסיקה את דעת הקהל היהודית כבר בעת התרחשותה. יש טעם בשאלה, אם ראוי לראות בבגין עסקן ומנהיג מפלגתי כמו משה סנה (קליינבוים) מהציונים הכלליים, ארליך ואלתר מנהיגי הבונד, או יצחק מאיר לוי ממנהיגי אגודת ישראל. התשובה לכך שלילית. בגין היה מנהיגה של תנועת נוער, שבה המחויבות והקשר בין המנהיג וחניכיו קרובים וחזקים הרבה יותר מאשר בתנועה מפלגתית פוליטית. תחת כנפיו חסו קרוב ל־70,000 חניכים שחיכו למוצא פיו, תלו בו תקווה וראו בו מנהיג ומקור לדוגמה ולחיקוי. לפיכך ראוי לבחון כיצד נהגו מנהיגי תנועות הנוער הציוניות האחרות שישבו בוורשה עם פרוץ המלחמה.

הנהגת תנועות הנוער הציוניות מול הפלישה הגרמנית

אנשי תנועות הנוער 'דרור' ו'החלוץ' ברחו אף הם מוורשה ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה. הידיעה על התקדמות הגרמנים והקריאה הרשמית של ממשלת פולין, שאותה הזכיר גם בגין, שלפיה על גברים צעירים לעזוב את העיר, השפיעה גם עליהם. בן־לילה

29 מנחם בגין, *בלילות לבנים: קורותיו של אסיר־ציון ברוסיה, זמורה־ביתן, תל אביב 1988*, עמ' 71. על החשש הבית"רי בתחילת המלחמה והתחושה שרודפים את אנשי בית"ר בייחוד ניתן ללמוד מכתבות שהתפרסמו בעיתון *המשקיף*. ב־12.9.1939 פורסמה בעיתון כתבה שכותרתה: 'ברלין: האויב מס' 1 הוא... ז'בוטינסקי'. ב־27.12.1939 היתה הכותרת הראשית של *המשקיף*: 'רדיפות אכזריות על בית"ר בשטחי הכיבוש'.

30 גוטמן, *יהודי וארשה*, עמ' 149. בין השאר גוטמן מציין את משה סנה (קליינבוים) מהציונים הכלליים, את ארליך ואלתר מנהיגי 'הבונד', את לוי מן אגודת ישראל, ואת מנחם בגין, שגוטמן מגדירו כמנהיג צעירי בית"ר.

31 שם, עמ' 55.

32 מ"א פרלמוטר, 'רועי־צאן ונהגים', *המשקיף*, 13.11.1939.

התארגנה הנהגת התנועה, וב־7 בספטמבר יצאה לדרכה מזרחה.³³ לפי עדותו של יצחק (אנטק) צוקרמן, חשבו אנשי 'החלוץ', כפי שחשב בגין, במושגים של מלחמת העולם הראשונה. הם לא האמינו שפולין תיפול מהר כל כך. הערכתם היתה שפולין תתייצב בקו הגנה, ומאחורי קו זה ימשיכו לפעול מרכזי תנועות הנוער.³⁴ על חיפזון עזיבתם של חברי 'החלוץ' ניתן ללמוד מדבריו של צוקרמן, שלפיהם בבוקר 7 בספטמבר הוא חזר מלילה של עבודת ביצורים לדירה שבה התגוררו חברי הנהגת התנועה, ומצא אותה ריקה. מיד התארגנו הוא והחברים שהיו אתו והחלו לנדוד מזרחה.³⁵ גם הנהגת 'השומר הצעיר' יצאה באותו בוקר מוורשה, וגם החברים שהוגדרו כהנהגת חירום נמנו עם הבורחים מהצבא הגרמני המתקדם. ההנהגה ובווגרי הקן בוורשה יצאו בדרכם מזרחה ועמם דגל התנועה.³⁶ חברי המרכז של תנועת הנוער 'החלוץ המזרחי' החליטו אף הם לצאת מוורשה למזרח פולין. גם הם עשו זאת לאחר ששמעו את פנייתם של שלטונות פולין לכל הגברים יוצאי הצבא בבקשה לצאת מוורשה. סיבה נוספת לעזיבתם היתה חשש מפעולות נקם מיידיות מצד הגרמנים כלפי מי שפעלו פוליטית נגד הנאציזם.³⁷

עזיבתו של בגין את ורשה לא היתה אם כן יוצאת דופן כלל וכלל. כך עשו כל ההנהגות של תנועות הנוער הציוניות. גם הסיבות שהזכיר בגין – החשש מפגיעות גדולה יותר של ההנהגה עם בוא הכיבוש הגרמני, והלך הרוח שעל פיו תחזיק פולין מעמד עוד זמן רב, ולכן על הנהגת התנועות להמתין מאחורי קווי צבא פולין ולהמשיך לפעול משם – דומות לאלו של מנהיגי תנועות הנוער האחרות. בגין, כמו מנהיגי תנועות הנוער האחרות, חש שאפס הסיכוי לפעולה משמעותית בשטח שכבשו הגרמנים.

חיפוש דרך מעבר לארץ ישראל

מה היו תכניותיו של בגין עם עזיבתו את ורשה? דומה שלהבדיל ממה שעולה מהתכתבותו עם יוניצ'מן – שם אמר שהמטרה היתה לארגן מחדש את פעילות התנועה בחבלים

33 רבקה פרליס, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987, עמ' 47. על כך ראו גם: יחיעם ויץ, 'חזרת שליחי "הקיבוץ המאוחד" מאירופה, 1939-1941'. בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 108-123.

34 יצחק (אנטק) צוקרמן, **שבע השנים ההן**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990, עמ' 21; רבקה פרליס, 'יצחק צוקרמן והתנועה החלוצית בפולין בימי מבחן', **דפים לחקר תקופת השואה**, ג (תשמ"ד), עמ' 11-12.

35 צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 22.

36 פרליס, **תנועות הנוער**, עמ' 47; אלי צור, **לפני בוא האפלה: השומר הצעיר בפולין ובגליציה, 1930-1940**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2006, עמ' 331.

37 ורהפטיג, **פליט ושריד**, עמ' 17. גם חברי הנהגת תנועת הנוער 'גורדוניה' ברחו מוורשה, ראו: פרליס, שם, עמ' 47.

המזרחיים של פולין – היתה מטרתם של בגין ושל אנשי הנציבות שנדרו אתו להגיע לגבול רומניה, לחצות אותו ולעלות מרומניה לארץ ישראל. נתן ילין-מור, שנמלט עם בגין מוורשה, העיד על תכניות אלו: 'נשתדל להגיע אל הגבול הרומני. אולי נצליח להיכנס לרומניה. משם פתוחה הדרך לארץ ישראל [...]'. כוונות אלו הובילו אותם לתחנה הראשונה במסעם, לעיר לבוב הסמוכה לגבול רומניה. שם קיוו בגין, ילין-מור ורעיותיהם שיצליחו לשכור את שירותיהם של מבריחים שיעבירו אותם את הגבול.³⁸ אחד מהאנשים הקרובים לבגין באותה תקופה, קצין הנציבות ישראל אפשטיין, העיד אף הוא במכתב פרטי על הכוונה לחצות את הגבול לרומניה על מנת להגיע משם לארץ ישראל.³⁹

עם יציאתו מוורשה תכנן בגין להגשים את שאיפתו ארוכת השנים לעלות לישראל, שאיפה שנקטעה זמנית עם מינויו לנציב בית"ר בפולין.⁴⁰ כאשר הצליחו מנהיגי בית"ר להתכנס בלבוב, היו מעייניהם נתונים לשאלה: מה מתרחש בגבול עם רומניה?⁴¹ יצוין שבגין ואנשי תנועת בית"ר לא היו היחידים ששאיפתם הראשונית, אולי אף האינסטינקטיבית, היתה לחצות את גבול רומניה ולהגיע לארץ ישראל. גם אנשי 'השומר הצעיר' ו'החלוץ' ניסו תחילה לחצות את הגבול הזה ולצאת משם לארץ ישראל. חלקם נתפסו וחלקם אף נהרגו בניסיונות אלו.⁴² בלבוב, שהיתה תחת שלטון סובייטי, התרכזו בית"רים רבים ששמו להם למטרה לחצות את גבול רומניה. ילין-מור ואתו אחד משליחי בית"ר מארץ ישראל נסעו לעיירת הגבול סניאטין, וכשחזרו הודיעו לבית"רים בלבוב שנסתם הגולל על האפשרות לעלות לישראל דרך רומניה. במקום זאת נפתחה בפני הנהגת בית"ר אפשרות חדשה בעיר וילנה, שסופחה מחדש לליטא לאחר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שנחתם ב-23 באוגוסט 1939.

בגין ועמו הנהגת בית"ר המשיכו לוילנה. אך האם חשו בגין, ילין-מור וחבריהם להנהגה שהם משאירים את הבית"רים למות מוות ודאי תחת השלטון הגרמני? התשובה לכך שלילית. דוגמה לאופן שבו ראו בני הזמן את החיים תחת הכיבוש הגרמני היא ההתלבטות

38 נתן ילין-מור, **שנות בטרם**, כנרת, תל אביב 1990, עמ' 103. נתן ילין-מור (פרידמן), 1913-1980, היה פעיל בית"ר בפולין ומאנשי התאים החשאיים של האצ"ל בפולין. ב-1941 עלה לארץ ישראל והצטרף ללח"י. היה ממפקדי הלח"י. נבחר לכנסת הראשונה מטעם 'מפלגת הלוחמים'.

39 ישראל אפשטיין, מקציני נציבות בית"ר בפולין, במכתב מווילנה לאהרן פרופס בארצות הברית, 24.1.1940, מזב"י, פ 183/5.

40 בהצהרת שלטון בית"ר על העברת תפקיד נציב בית"ר לבגין, נכתב: 'רצונו הפרטי של הקצין בגין היה לעלות לארץ ולהמשיך את שירותו הבית"רי שם. ואולם השלטון ראה לנכון לדחות את עלייתו לפי שעה [...]'. בן-ירוחם, **ספר בית"ר**, ב: **אל העם**, חלק שני, עמ' 985.

41 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 110. על השאיפה לעבור את הגבול לרומניה העיד גם ישראל אלדד, ראו: אלדד, ריאיון, 8.12.1993.

42 צור, **לפני בוא האפלה**, עמ' 334. על רצונה העז של חייקה גרוסמן לעלות לארץ ישראל לאחר פרוץ המלחמה, ועל כעסה הרב שמוסדות התנועה לא אפשרו לה לעלות, כעס שלא שכך גם בסוף המלחמה, ראו: זיוה שלו, **חייקה**, א, מורשת, תל אביב 2005, עמ' 48-51. על ניסיונות נוספים ראו: רות ורזי, 'ניסיונות עלייה מפולין הכבושה', **דפים לחקר תקופת השואה**, ט (1991), עמ' 109-127.

של בגין וילין-מור, בעקבות הפלישה הסובייטית לפולין באמצע ספטמבר 1939: 'לנוכח המצב החדש, האם טוב עשינו שעזבנו את וארשה? אין ספק שפה לא נשקפת סכנה לחיי יהודים, אבל בראייה רחוקה יותר, יתכן שמשטח הכיבוש הגרמני יורשו יהודים לצאת. הן גרמניה רוצה לעשות את אירופה "יודנריין", נקיייה מיהודים. ברית המועצות ודאי לא תתיר ליהודים לצאת מתחומיה'.⁴³ גם בקרב יהודי ורשה התרוצצו מחשבות שכאלו, שהפכו לגל שמועות. הם הניחו שבפולין ישחזרו הנאצים את מדיניותם כלפי היהודים בגרמניה ובאוסטריה, ויעודדו את הגירתם לארץ ישראל.⁴⁴

בגין פנה לכיוון וילנה כאשר נחסמו אפשרויות המעבר לארץ ישראל דרך גבול רומניה. בליטא, ובווילנה בפרט, נפתח פתח של הזדמנויות לפעולה חופשית. לוויילנה הגיעו מרכזי תנועות הנוער השונות. חלקם הגיעו באופן מסודר וחלקם באופן ספונטני.⁴⁵ בגין ראה בוויילנה החופשית הזדמנות חדשה לעלות לארץ ישראל וקרא לבית"רים להתכנס שם.⁴⁶

חזרת הנהגות תנועות הנוער לוורשה

כשם שהשוותה קודם החלטתו של בגין לעזוב את ורשה להחלטת מנהיגי תנועות הנוער האחרים, כך יש להשוות בין המאמצים שעשו אותם מנהיגים לחזור אל מאחורי הקווים הגרמניים ובין מעשיו והחלטותיו של בגין בעת שהותו בוויילנה – מעשים והחלטות שהיו בסיס לביקורת כלפיו בקרב אנשי בית"ר.

כבר בראשית אוקטובר 1939, כחודש אחרי הפלישה הגרמנית, חזרה לוורשה חברת תנועת 'דרור' ('החלוץ הצעיר') פרומקה פלוטניצקה.⁴⁷ בסוף נובמבר הגיעה לוורשה חברת 'השומר הצעיר' טוסיה אלטמן.⁴⁸ המשימה שהוטלה עליה היתה לארגן מחדש את התנועה

43 ילין-מור, *שנות בטרם*, עמ' 103-104.

44 צור, *לפני בוא האפלה*, עמ' 334; גוטמן, *יהודי וארשה*, עמ' 34; חוה אשכולי (וגמן), *אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, עמ' 62-63.

45 דינה פורת, 'ריכוז הפליטים היהודיים בוויילנה 1939-1941', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1973, עמ' 11.

46 חיים לזר ליטאי, *פרקי בריחה*, מוזאון הלוחמים והפרטיזנים, תל אביב 1986, עמ' 66; סילבר, *בגין*, עמ' 22.

47 פרומקה פלוטניצקה, 1914-1943, חברת תנועת הנוער 'דרור', חזרה לוורשה והיתה קשרית בארגון היהודי הלוחם: 'צפה ההצעה שמשהו מחברי המרכז יחזור לוורשה. מה? לתופת היא? הן לא יתכן הדבר? מוטב לעבור ל"סדר היום". שתיקה עיקשת. פ. קמה ומציעה עצמה לשליחות זו. רגע של מועקה אכזרית. הניתן להכריע כאן? פ. מודיעה כי לא יזווה מהחלטתה, בימי שואה: *מפי שליחים ל'החלוץ'*, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד 1940, עמ' 224.

48 טוסיה אלטמן, 1918-1943, חברת ההנהגה הראשית של 'השומר הצעיר', חזרה בוויילנה לוורשה הכבושה בידי הגרמנים. היתה חברה באי"ל. נהרגה במהלך מרד גטו ורשה.

באזור הכיבוש הגרמני. אלטמן יצאה לוורשה מהריכוז החלוצי בוויילנה, משם יצא לוורשה גם מרדכי אנילביץ'. הוא הגיע לוורשה במחצית השנייה של ינואר 1940. אחריו יצא יוסף קפלן,⁴⁹ הוותיק מבין חברי ההנהגה של 'השומר הצעיר'. הוא הגיע לוורשה בסוף פברואר. גם חברי 'החלוץ' המשיכו לשלוח נציגים לשטח הגרמני. צביה לובטקין הגיעה לוורשה בתחילת ינואר, ואחריה במאוס הגיע צוקרמן.⁵⁰

מה הגיע את חברי תנועות הנוער לשוב לשטח הגרמני? בראש ובראשונה תחושת האחריות. בשכבת ההנהגה שברחה היו ותיקי התנועות והמדריכים, שהשאירו מאחור את חניכי השכבות הבינוניות והצעירות. ההנהגה חשה שמוטלות עליה אחריות וחובה מוסרית: חובת המחנכים כלפי חניכיהם וחובת המנהיגים הבוגרים כלפי הצעירים שהנהיגו.⁵¹ סיבה נוספת היתה הרצון להקים מחדש את תנועות הנוער כתנועות חינוכיות. צוקרמן העיד שכאשר פנתה לובטקין, שישבה בוורשה, אל הנהגת התנועה בשטח הסובייטי, היא כתבה: 'אם מישו חושב שהוא בכל זאת יכול לעזור בהקמת התנועה החינוכית, הרי זהו הדבר הדרוש ביותר עכשיו בשטח הגרמני'.⁵² עוד סיבה שגרמה לחזרתם של מנהיגי תנועות הנוער היתה תחושת אחריות כלפי כלל הציבור היהודי.⁵³ תנועת 'החלוץ הצעיר-דרור' חשה שכתנועה המושרשת בקרב המוני העם היהודי חובתה 'להיות ולפעול בכל מקום שעוד מצויים בו יהודים'.⁵⁴

גם תנועת בית"ר תפסה עצמה כתנועה המושרשת בקרב ההמון היהודי, ואף הציגה את עצמה כמייצגת האותנטית של המוני העם. ז'בוטינסקי, מנהיגה, ראה את עצמו אחראי לגורל כלל היהודים. המפעלים שהוביל עד ממש לפני פרוץ המלחמה – כגון ה'ציון-סיים', פרלמנט ההצלה הייצוגי של כלל יהודי אירופה; 'תכנית האבקואציה', פינוי של מיליוני יהודים לארץ ישראל; 'הפטיציה', תכנית להחתמה של מיליוני יהודים כדי להפעיל לחץ על בריטניה לפתוח את שערי הארץ – נועדו להיטיב עם כלל הציבור היהודי. העיקרון שעמד מאחורי פעולות אלה היה מציאת פתרון למצוקת יהודי אירופה במסגרות בין-לאומיות רחבות.⁵⁵ הרוויזיוניזם גינה שתי עמדות אידאולוגיות: העמדה האליטיסטית, שחיים ויצמן

49 יוסף קפלן, 1913-1942, ממנהיגי 'השומר הצעיר' בפולין וממייסדי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה. בראשית 1940 חזר מוויילנה לוורשה על מנת לרכז את פעילות 'השומר הצעיר' במחתרת. נרצח בזמן האקציה הגדולה של יהודי גטו ורשה ערב תשעה באב 1942.

50 פרליס, **תנועות הנוער**, עמ' 72-73. צביה לובטקין, 1914-1978, ממנהיגות תנועת 'החלוץ הצעיר-דרור' בפולין, חזרה לשטח הגרמני הכבוש והיתה ממפקדות אי"ל. לאחר המלחמה לקחה חלק בהנהגת תנועת 'הבריחה'. לובטקין היתה ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות.

51 שם, עמ' 71.

52 צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 44.

53 ישראל גוטמן, **בעלטה ובמאבק**, האוניברסיטה העברית בירושלים ומורשת, ירושלים, 1985, עמ' 208.

54 פרליס, **תנועות הנוער**, עמ' 71.

55 רינת ייה (גורודנצ'יק) רובינסון, **סערה מסייעת: התנועה הרוויזיוניסטית בשנים 1925-1940**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2010, עמ' 153-174.

נתפס כמייצגה, הרואה בהמון היהודי 'אבק'; והעמדה התועלתנית, הסוציאליסטית-מרקסיסטית, שמפא"י נתפסה כמייצגת המרכזית שלה.⁵⁶ בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה ידעה תנועת בית"ר תקופה של פריחה. הקרקע האנושית שממנה צמחה התנועה היתה המוני העם שלא היו מסונפים לתנועות הנוער החלוציות. חברי בית"ר הצעירים, ובגין ביניהם, ראו בבית"ר תנועה השואפת להגדיל את השפעתה ואת מספר חבריה מקרב המוני היהודים. בנושא העלייה לארץ ישראל היתה גישת תנועת בית"ר, שאין להעדיף עלייה של חלוצים נבחרים אלא לפעול לעלייה של כל שכבות העם, שיבנו יחד את הארץ. הכשרה חלוצית לא היתה קריטריון לעלייה. ערב מלחמת העולם השנייה היו המפלגה הרוויזיוניסטית ותנועת בית"ר בפולין בשיא פריחתן, ובית"ר היתה מתנועות הנוער הציוניות הגדולות בפולין.

על רקע נתונים אלו מתחדדת השאלה, שהציקה ככל הנראה הן לשלטון בית"ר בלונדון הן לנציבות בית"ר בארץ ישראל, מדוע נטשו מנהיגי בית"ר בפולין את חניכיהם? ועקב חזרתם של מנהיגים בולטים בהנהגות 'השומר הצעיר' ו'החלוץ-דרור' לשטח הגרמני, מתבקשת שאלה נוספת: מדוע לא שלחו אנשי נציבות בית"ר בוויילנה אף לא שליח אחד לשטח הכבוש? והכוונה אינה לשליח שמטרתו להזעיק את החניכים ולעזור להם לברוח לוויילנה או לשטח אחר שאינו כבוש בידי הגרמנים, אלא לשליח שמטרתו להישאר עם החניכים, לעודדם ולהדריכם. חשוב לציין שבשטח הכבוש על ידי הגרמנים החלו חניכי התנועות שנותרו מאחור, לאחר תקופת התאוששות קצרה, לפעול להקמה מחדש של מסגרת התנועה. כאשר חזרו מנהיגי התנועות אל חניכיהם, הם מצאו במקרים רבים שהחניכים ציפו לבואם.⁵⁷ חניכי תנועת בית"ר בוורשה קיימו מפגשים וניסו לחדש את פעילות התנועה זמן קצר לאחר הכיבוש הגרמני של העיר. הם נפגשו במחתרת באחד הגנים הציבוריים בעיר ודנו בינם לבין עצמם כיצד לחדש את פעילות התנועה לנוכח המצב החדש. בהמשך, עם חזרתם של כמה ממפקדי הקנים לעיר, החלו מפגשים מסודרים יותר במועדון ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). קצין נציבות בית"ר היחיד שנותר בוורשה היה פרץ לסקר, שהיה קצין בצבא פולין ולאחר תבוסת הצבא הפולני הצליח להגיע לוורשה והחליט להישאר שם.⁵⁸ במהלך אוקטובר-נובמבר 1939 נפגש לסקר עם מנהיגי בית"ר מהדרג השני שנותרו בוורשה ועם ראשי הצה"ר, כדי לתכנן את המשך פעילותה של תנועת בית"ר בתנאים החדשים שנוצרו.⁵⁹ לסקר הצליח לקדם נתיב יציאה

56 אסתר שטיין-אשכנזי, **בית"ר בארץ ישראל, 1925-1947**, הספרייה הציונית ומכון ז'בוטינסקי, ירושלים 1997, עמ' 178.

57 גוטמן, **בעלטה ובמאבק**, עמ' 206.

58 עדות פרץ לסקר, 15.12.1962, מזב"י, כ 7 ב 43/1. פרץ לסקר, 1910-1963, מקציני נציבות בית"ר בפולין בתקופת נציבותו של בגין, היה קצין בצבא הפולני ונותר בוורשה לאחר הכיבוש הגרמני. שרד בשואה והיה פעיל בתנועת 'הבריחה' אחרי המלחמה. עלה לארץ ישראל והמשיך לפעול בתנועת בית"ר.

59 מזב"י, שם; דוד וודובינסקי, **אנחנו לא נושענו**, יד ושם, ירושלים 1986, עמ' 73. דוד וודובינסקי, 1895-1970, היה ממנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית בוורשה. כאשר פרצה המלחמה החליט להישאר

מפולין דרך איטליה והיה בקשר עם בגין, שניסה אף הוא לפעול כדי להוציא בית"רים מוורשה בדרך זו.⁶⁰ אנשי בית"ר שנותרו מאחור ציפו לעזרה מצד אנשי התנועה שנמלטו מבעוד מועד. העזרה שבוששה לבוא בלטה עוד יותר על רקע הגעתם של שליחים מתנועות נוער אחרות. לסקר העיד על כך: 'מחוץ לארץ לא הגיעה בשבילנו כל עזרה, בניגוד לקשר ההדוק והעזרה שהתנועות האחרות נהנו מהם במידה גדולה מאוד'.⁶¹

נציבות בית"ר הגיעה לוויילנה כמעט במלואה. ואף שהמנהיגים עצמם לא חזרו לפולין, שלחה הנציבות שליחים לקני בית"ר ברחבי פולין כדי לבשר לחניכים שווילנה היא כעת חלק מליטא החופשית, ויש משם אפשרות יציאה לארץ ישראל. הנציבות המשיכה לשגר שליחים לפולין גם במהלך החורף הקשה של שנת 1939-1940, אך בינואר 1940 נאטם הגבול בין ליטא לפולין עקב הסכמה בין הליטאים לסובייטים. מספר הבית"רים שהספיקו להסתגל לוויילנה עמד על כ-1,000 איש.⁶² מבטו של בגין באותו הזמן הופנה לעבר ארץ ישראל. לדבריו הוא רצה: 'לעלות בכדי שאוכל לפעול'.⁶³ אם כן, הנהגות תנועות הנוער הגיעו לוויילנה באופן ספונטני. אחרי השלב הספונטני החלה התארגנות, שמשמעותה היתה שליחת שליחים לאזורים הכבושים בידי הגרמנים ובידי הרוסים כדי לנסות לרכז את החניכים בוויילנה, וחיפוש דרכי יציאה מוויילנה לארץ ישראל. הנהגת תנועת בית"ר נהגה באופן דומה לשאר התנועות. אך בעוד שהתנועות האחרות שלחו שליחים שמטרתם היתה להישאר עם חניכיהם באזורים הכבושים, מטרת השליחים של תנועת בית"ר היתה לדווח על האפשרות שנוצרה בוויילנה, ולשוב אחר כך מהאזורים הכבושים לוויילנה. על השאלה, מדוע לא שבו מנהיגי בית"ר לשטח הכבוש כמו מנהיגי תנועות הנוער משמאל, לא ניתן להשיב תשובה מוחלטת. ניתן לשער ש'רוח המפקד' שנשבה מהנהגת בית"ר ובראשה זאב ז'בוטינסקי, לפיה 'בית"ר דפולניה נחרבה', שללה כל אפשרות של פעילות בשטח שכבשו הגרמנים והדגישה כי 'המבצר היחידי שבו נוכל להציל את הרוח הבית"רית הוא ארץ ישראל'.⁶⁴ בהתכתבות ובתזכירים של הנהגת

בוורשה ולהמשיך לעבוד בבית החולים שניהל. היה מראשי המחתרת הפוליטית בגטו, ניצל מהמלחמה, התגורר בארצות הברית ונפטר בישראל ב-1970.

60 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ 20/34/9.

61 עדות פרץ לסקר, 15.12.1962, מזב"י, כ 7 ב 43/1.

62 כמה מאות בית"רים פולנים, בין 500 ל-1,000, הצליחו להסתגל לוויילנה. הנהירה היהודית לוויילנה נמשכה ארבעה חודשים: מאוקטובר 1939 עד ינואר 1940. רק בחודש הראשון (אוקטובר), היתה הכניסה לליטא מותרת. ראו על כך: פורת, 'ריכוז הפליטים היהודיים בוויילנה', עמ' 10. בעיתון המשקיף נכתב כי הגיעו לוויילנה כ-1,200 מחברי הצ"ח ובהם כ-100 בית"רים כולל הנציב מנחם בגין. אנשי הצ"ח ובית"ר בוויילנה התגוררו בשני מרכזים (פנימיות) וערכו קורסים צבאיים ומדיניים. ראו: 'בשלהש רשויות', המשקיף, 4.4.1940.

63 בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ 20/34/9 (ההדגשה במקור).

64 ז'בוטינסקי לרויאל, 25.9.1939, מזב"י, א, 1, 2/29/2; שם, ז'בוטינסקי להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, 17.9.1939; שם, תזכיר ז'בוטינסקי לתנועתו, 2.11.1939. על כך בהרחבה להלן.

הצ"ח הודגש שפעילות בשטחים שכבשה גרמניה איננה רלוונטית יותר, ושאת מרכז הכובד התנועתי יש להעביר מאירופה לארץ ישראל ולארצות הברית.⁶⁵ כאשר מציבים מול גישתו של ז'בוטינסקי את הדרישה החד-משמעית של ההנהגה הראשית של 'השומר הצעיר' בארץ ישראל ממנהיגי התנועה לא לעלות ארצה אלא לחזור ולשהות לצד חניכיהם ולשקם את התנועה באזורי הכיבוש, מתבררות הדרכים השונות שבהן הלכו הנהגות תנועות הנוער השונות.⁶⁶

'בית"ר דפולניה נחרבה':⁶⁷ התנועה הרוויזיוניסטית ובית"ר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה

כרקע למתרחש בוילנה חשוב לתאר את מצבה של התנועה הרוויזיוניסטית בכלל ושל בית"ר בפרט באותה עת. עם פרוץ המלחמה ולאחר הכיבושים הגרמניים המהירים הבין ז'בוטינסקי, שמרכז הכובד של תנועתו עובר כעת לארץ ישראל. בתזכיר סודי ששלח לאנשי תנועתו בראשית נובמבר 1939 תמך ז'בוטינסקי בניסיונות איחוד בין כל פלגי התנועה הציונית והשתלבות בוועד הלאומי בארץ ישראל. הסברו היה כי המלחמה הובילה ל'עונה מתה' מבחינה פוליטית, כלומר לזמן מתאים לעשיית שלום פנימי בין הזרמים הפוליטיים השונים בארץ ישראל. הוא טען שמצב חירום זה יהיה הזדמנות בלתי חוזרת לתנועה הרוויזיוניסטית לחדור לתודעת היישוב ובהמשך, לאחר המלחמה, אף לזכות בבכורה הפוליטית בתנועה הציונית וביישוב.⁶⁸ ז'בוטינסקי דרש מאנשי מפלגתו ותנועתו בארץ ישראל אחדות פנימית מוחלטת לנוכח המצב. דרישתו היתה שוועד המורשים של הצ"ח בארץ ישראל יהיה הסמכות המכריעה והעליונה של כל זרמיה של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל.⁶⁹ אולם האוטונומיה שנתן ז'בוטינסקי לוועד המורשים הובילה לסכסוכים פנים-תנועתיים חריפים. הוויכוח התנהל בעיקר בין שתי קבוצות יריבות: אנשי ההנהגה הפוליטית שעמדו בראש ועד המורשים, והנהגת בית"ר בארץ ישראל, שעקב הוראתו של

65 מכתב מרדכי כ"ץ לנציב בית"ר באמריקה, 11.9.1939, מזב"י, ב 21.

66 על דרישתו של מאיר יערי, ממנהיגי 'השומר הצעיר', בהקשר זה ראו להלן הערה 77.

67 ז'בוטינסקי לרזיאל, 25.9.1939, מזב"י, א 2/29/2.

68 ז'בוטינסקי להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, 17.9.1939, שם; תזכיר ז'בוטינסקי לתנועתו, 2.11.1939, שם.

69 ז'בוטינסקי להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, 17.9.1939, שם. ועד המורשים של הצ"ח הוקם במאי 1936 והיה הסמכות העליונה של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל. הוועד הוקם במטרה להיות רשות תנועתית אחת עבור הסיעות והקבוצות השונות. חברי הוועד נחשבו שליחיו האישיים של ז'בוטינסקי, וכוחם המרכזי נבע מכך שהחזיקו באמצעים הכספיים של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל. בראש ועד המורשים עמד ד"ר אריה אלטמן.

ז'בוטינסקי הפכה כפופה לחלוטין לוועד המורשים. היה זה גם ויכוח דורי בין האגף הצעיר בתנועה (הלוחמני יותר) ובין ההנהגה הוותיקה (המתונה).

כעבור זמן קצר קיבל ז'בוטינסקי מכתבים חריפים, שבהם הואשם כי נטש את בית"ר בארץ ישראל והותיר אותה בידי קבוצת עסקנים רוויזיוניסטים שלא גדלו בבית"ר, המזיקים לה. במכתב ממאי 1940 כתב קצין שלטון בית"ר בארץ ישראל, רפאל רוזוב, לז'בוטינסקי: 'עכשיו הופיעו על הבמה אנשים שאף פעם לא היו קרובים לבית"ר ואף לא היו מתעכבים בעוברהם על פני מועדוני בית"ר והם נטלו לעצמם את "עבודת הקודש" של הריסת בית"ר [...]'. רוזוב זעק לז'בוטינסקי בבקשה להציל את בית"ר, שהיתה ל'מַצְבָּה' דווקא כאשר הנוער בארץ ישראל כה זקוק לה.⁷⁰ בשני מברקים חריפים, שנשלחו לז'בוטינסקי בחודשים יוני ויולי 1940, קבעו שלושה ממנהיגי בית"ר בארץ ישראל כי בית"ר בפרט, והתנועה הרוויזיוניסטית בכלל, עומדות לפני קריסה מוחלטת. הם טענו שמנהיגי התנועה יהיו אחראים להרס הכולל של התנועה בארץ ישראל. את האשמה הפנו לז'בוטינסקי עצמו: להחלטותיו ולהתעלמותו מהמתרחש בארץ ישראל. הם כתבו לו: 'אנו סובלים. אבינו [ז'בוטינסקי] וראשי תנועתנו השאירו אותנו לבד. בבקשה תזכור זאב ז'בוטינסקי היקר שאתה תהיה אחראי להריסת התנועה שלנו בא"י [...]'.⁷¹

בעוד ז'בוטינסקי מותקף על ידי הנהגת בית"ר ומואשם בנטישת התנועה ובהריסתה, הגיע אליו מכתב מנציבי בית"ר בליטא ובפולין. במכתב זה, שכתבו בגין וגלזמן ביוני 1940, הם ביקשו בדחילו ורחימו עזרה כספית, כדי שההנהגה בוויילנה תוכל לקיים את עצמה ואת פעולותיה, וכדי שתוכל לשלוח עזרה כספית לשטח הכבוש:

קצין הנציבות לסקר כתב מוארשה, כי מצב חברינו הוא קשה מאוד ובקש עזרה ממשית [...] עתה נפתחות אפשרויות של סיוע ריאלי: הנה אפשר מאן להעביר מכולת לשטח הכבוש וכיוון שאנו עומדים בקשר עם כמה עשרות קננים [כך במקור] בשטח ההוא, הרי עזרה זאת היא באמת רצינית [...] אדון ראש-בית"ר יואיל לסלוח לנו, כי אנו פונים אליו בבקשות אלו [...] אולם מתוך הכרת אחריותנו עבור חברינו, אשר אורבת להם סכנה מצד אחד ואשר סובלים ממחסור מצד שני – הננו מתכבדים לבקש עזרה תכופה.⁷²

מכתב התשובה לבגין נכתב בשמו של ז'בוטינסקי על ידי אחד מעוזריו. לא ברור אם המכתב הגיע לבגין, אך ניתן ללמוד ממנו כי ז'בוטינסקי קרא את המכתב של בגין וגלזמן ורצה לעזור להם. אולם המצב הכלכלי הקשה של תנועתו לא אפשר לו להגיש להם

70 רוזוב לז'בוטינסקי, 19.5.1940, מזב"י, א 1א 2/28/3. במכתב מיום 20.5.1940 כתב פעיל בית"ר (ככל הנראה יוניצ'מן) כי בית"ר עומדת בפני חיסול! הן רוזוב הן יוניצ'מן ביקשו מז'בוטינסקי לפטר אותם מתפקידם בנציבות בית"ר בארץ ישראל. רפאל רוזוב, 1892-1956, היה ממייסדי תנועת בית"ר בארץ ישראל, הצ"ח והצה"ר, וממנהיגי בית"ר בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם השנייה.

71 מברקים לז'בוטינסקי מיולי 1940, מזב"י, א 5ג 6/1 (ההדגשה שלי). מברקים אלו הם המשך למכתב שנשלח מהנהגת בית"ר בארץ ישראל לז'בוטינסקי ב-20.6.1940.

72 בגין וגלזמן לז'בוטינסקי, קובנה, 6.6.1940, מזב"י, א 12/5 1835.

עזרה ממשית. ז'בוטינסקי הבטיח לפנות מיד לנציגי הצ"ח בקובנה כדי שיעזרו לבגין, אך מעבר לכך ידיו כבולות. המכתב הסתיים בהצדעה לבגין ולחברי בית"ר הנמצאים בליטא.⁷³

אם היה כעס מצד ז'בוטינסקי על בגין, על מעשיו ועל החלטותיו עם פרוץ המלחמה, הוא לא עלה במכתב קצר זה. מבין שורות המכתב מבצבצת תחושת ייאוש ומחסור של התנועה הרוויזיוניסטית ושל ז'בוטינסקי, שאינם יכולים לעזור לאנשיהם על אדמת אירופה. מבחינת ז'בוטינסקי היה ברור, שתנועת בית"ר בפולין נחרבה. במכתב לדוד רזיאל מ-25 בספטמבר 1939 הוא כתב: 'בית"ר הפולניה נחרבה. אין צורך שאסביר לכם את גודל האבדה הזאת. מה יהיה גורלם של יתר סניפי בית"ר במזרח אירופה - טרם ידוע. אבל דבר אחד ברור: אולי המבצר היחידי שבו נוכל להציל את הרוח הבית"רית הוא ארץ ישראל'.⁷⁴ תפיסתו של ז'בוטינסקי היתה, שמלחמת העולם לא תימשך זמן כה רב. הוא אף ראה במלחמה הזדמנות לתנועה הציונית בכלל ולתנועה הרוויזיוניסטית בפרט. גישתו, ששמה דגש על ארץ ישראל וראתה במלחמה באירופה הזדמנות, באה לידי ביטוי באחד ממכתביו האחרונים שנשלח לפני מותו לאריה אלטמן בארץ ישראל. ז'בוטינסקי כינה במכתב זה את המלחמה משבר שייגרם בקרוב, וקבע שאחרי המשבר תשתלט התנועה הרוויזיוניסטית על המנגנון הפוליטי בארץ ישראל. הוא היה בטוח שהמצב המדיני כעת (1940) דומה למצב ב-1917, לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה. הוא רמז אל הצהרת בלפור שהתקבלה בנובמבר 1917, וטען שבקרוב מאוד תזכה התנועה הציונית בתוצאות דומות, כלומר בהצהרת בלפור שנייה שתבטיח הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.⁷⁵

לאחר פרוץ המלחמה נקלעה התנועה הרוויזיוניסטית למצב קשה בשל משבר כספי ושורה של סכסוכים פנימיים בין אגפיה השונים - בית"ר, האצ"ל, הנהגת התנועה בארץ ישראל והנהגת התנועה באנגליה ובארצות הברית. באותה תקופה היה בגין בוילנה והנהיג שם את ציבור הפליטים הבית"רים. ניתן לשער שבגין ומעשיו לא היו בראש סדר העדיפויות של הנהגת התנועה הרוויזיוניסטית ושל ז'בוטינסקי. מעברו של ז'בוטינסקי מאירופה לארצות הברית באביב 1940 סימל את גישתו עם פרוץ המלחמה, לפיה אין עתיד לתנועתו על אדמת אירופה ולכן יש לרכז את מאמצי התנועה ואת אנשיה מחוץ ליבשת הבווערת. ביולי 1940 הדגיש שלטון בית"ר בלונדון, במכתב לנציבות בית"ר בארץ

73 מכתב לבגין מ-18.6.1940, מזב"י 51/6.

74 ז'בוטינסקי לרזיאל, 25.9.1939, מזב"י, א 2/29/2. דוד רזיאל, 1910-1941, נולד בליטא ועלה לישראל ב-1914. היה ממקימי האצ"ל ב-1931 ומונה למפקדו ב-1938. הוביל באצ"ל את הקו שדגל בהפסקת אש עם הבריטים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. נהרג בעיראק ב-1941 בעת שהיה בשליחות המודיעין הבריטי במסגרת המלחמה נגד גרמניה.

75 ז'בוטינסקי לאלטמן, 28.7.1940, מזב"י, א 2/30/2. אריה אלטמן, 1902-1982, יליד אוקראינה, היגר לארצות הברית והצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית ב-1928. ב-1931 נבחר לראש הצה"ר בארצות הברית. עלה לישראל ב-1935 והיה לאחד ממנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית. הנהיג את התנועה בארץ ישראל אחרי מות ז'בוטינסקי. היה חבר כנסת מטעם חרות.

ישראל, שהמטרה היא לחלץ מאירופה את ההנהגה הבית"רית ושכך תלוי עתידה של התנועה כאשר תסתיים המלחמה.⁷⁶ הערכת מעשיו וכוונותיו של בגין לא יכולה להיות מנותקת מהבנת הלך הרוח של הנהגת בית"ר העולמית והתנועה הרוויזיוניסטית עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. הלך רוח זה הדגיש את הצורך בהצלת האוונגרד התנועתי והוצאתו מאירופה. זאת אל מול הגישה של הנהגת תנועות הנוער השמאליות, שדרשה מהאוונגרד להישאר ולפעול לצד העם הגווע.⁷⁷ ההבנה של הלך הרוח בקרב הנהגת התנועה הרוויזיוניסטית חשובה ביותר לדיון בפרשת 'הספינה הטובעת' וביכולתו של בגין להתאושש ממנה. כאשר הנהגת התנועה הטילה את כל כובד משקלה על הוצאת האוונגרד הבית"רי מאירופה, ולא ראתה תכלית לפעולה ביבשת העולה בלהבות, הישארותו של בגין בוילנה כמי שתפקידו להוביל ולנהל עניין זה היתה דבר מובן, התואם את עמדת ההנהגה.

נציבות בית"ר בוילנה – התארגנות, פעילות וביקורת

הנהגת בית"ר בפולין הגיעה לוילנה בראשית נובמבר 1939. שלטון בית"ר בלונדון ציין את הגעתו של בגין ואת הקליטה של הבית"רים הפולנים על ידי חבריהם בליטא. בדוח ששלח בגין מווילנה הוא ציין את קבלת הפנים החמה לה זכו הפליטים הבית"רים מפולין.⁷⁸ על מעשיהם של קציני נציבות בית"ר בחודשים הראשונים לשהותם בוילנה, ועל המבוכה ומיעוט הפעילות של הנהגת בית"ר שם, ניתן ללמוד ממכתב שכתב קצין הנציבות ישראל אפשטיין לשליח בית"ר בארצות הברית אהרן פרופס: 'המאורעות בעולם מתפתחים בכיוון נעילת הדרך בפנינו, בפני עלייתנו [...] נכנסנו לתוך סימטא סגורה ואין אנו יכולים לצאת ממנה'.⁷⁹ אפשטיין תיאר את רצונם של אנשי הנציבות להקים מחדש את תנועת בית"ר במקומות שבהם נהרסה, אך הוא התנה זאת בהפסד של גרמניה במלחמה. במכתבו לא נזכרת האפשרות לשלוח חלק מקציני נציבות בית"ר כדי שיעמדו לצד חניכיהם בשטחים שנכבשו על ידי הגרמנים, אך נזכרת שאיפת קציני הנציבות לעלות לארץ ישראל.⁸⁰

76 מכתב מרדכי כץ בלונדון לשמשון יוניצ'מן בארץ ישראל, 4.7.1940, מזב"י, 27 ב.

77 דבריו המפורשים על כך של מאיר יערי, ממנהיגי השומר הצעיר, בינואר 1940 מובאים אצל: אביהו רונן, נידונה לחיים, ידיעות אחרונות ואוניברסיטת חיפה, תל אביב 2011, עמ' 83. עם זאת יצוין שרוב שכבת ההנהגה הוותיקה של השומר הצעיר בפולין עלתה לישראל מווילנה ולא נותרה באירופה, ראו שם, עמ' 84-85.

78 'ידיעות השלטון', 7.11.1939, מזב"י, 26 ב.

79 אפשטיין לפרופס, 24.1.1940, מזב"י, 12/5 1833. ישראל אפשטיין, 1914-1946, היה קצין נציבות בית"ר בפולין ומנאמני בגין. עלה לישראל ב-1941. נשלח לאירופה על ידי האצ"ל ונהרג כשניסה לברוח מבית הכלא לאחר מתקפת האצ"ל על שגרירות אנגליה ברומא ב-1946. אהרן פרופס, 1904-1978, היה ממייסדי תנועת בית"ר ב-1921. שימש נציב בית"ר בפולין לפני בגין, והיה מעוזריו הקרובים של ז'בוטינסקי. בשנות מלחמת העולם השנייה פעל בשליחות בית"ר בארצות הברית.

80 מזב"י, שם.

בזמן שבגין ושאר קציני הנציבות התקשו להפעיל את מסגרת התנועה בוויילנה, קיבל בגין מכתבים משלטון בית"ר (ההנהגה העולמית של בית"ר) באנגליה וממלא מקום נציב בית"ר בארץ ישראל, שמשון יוניצ'מן, שבהם הוא הואשם על שנטש את חניכי בית"ר שנותרו בשטח הכיבוש הגרמני.⁸¹ ההתכתבות בין בגין ובין שלטון בית"ר בלונדון לא נמצאה, אך מתשובת בגין ליוניצ'מן ניתן ללמוד על הטענות שהופנו כלפיו בחודשי המלחמה הראשונים, ושהתמקדו בעזיבת ורשה:

אבל, אז כשעזבתי את עיר הבירה, עשיתי זאת בגלל חשבון פשוט שגם הוא אידיאליסטי; הרי האמנו אז, כי פולין עוד תעמוד חודשים על חודשים, כי 100 קילומטר אחרי וארשה תהיה כבר בטוח ותוכל לחכות ולפעול [...] את אותו החשבון עשיתי פה. והשלטון, אחרי שהסברתי לו את עמדותי, שינה את דעתו, הוא לא הוסיף להשתמש בפסוק הקלוש על רב החובל וכו'. תשאל את כ"ץ ויודיעך על עמדתו החדשה בענין זה.⁸²

בגין מצא עצמו תחת מתקפה. כבודו העצמי הפגוע, והערעור הקשה על אופיו ועל מנהיגותו, גרמו לו לחשוב שעליו לשוב לוורשה. הוא כתב ליוניצ'מן על רצונו לחזור לוורשה, לשהות לצד חניכיו ולחכות אתם לגורל הלא נודע, אך בהמשך אותה פסקה גם כתב מדוע אין הוא יכול לשוב לשם:

טבעי יהיה רעיוני זה: לעבור, או יותר נכון, לשוב למקום פעולתי הקודם [...] כן, זהו המוצא הטוב ביותר. אבל מה אועיל אם רוּדף אחרי 'פֶּעֶךְ' וישנה סיבה אחת מיוחדת, אשר לא מאפשרת לי להגשים את תוכניתי זו. לא כדאי לכתוב על הסיבה; אולי, בעזרת השם, נפגש עוד בימינו ואז אספר לך על האסון וההסתבכות המשונה והמזוהר.⁸³

מהי אותה הסתבכות שלא אפשרה לו לחזור לוורשה? בגין סתם ולא פירש.

81 אלדד, ריאיון, 8.12.1993.

82 בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ 20/34/9 (ההדגשות במקור). בגין מפנה את יוניצ'מן למרדכי כ"ץ, שהיה אז מזכיר שלטון בית"ר וישב בלונדון.

83 שם (ההדגשה במקור). 'פֶּעֶךְ' – בידיש: מזל רע, ביש גדא. בדבריו של בגין על אסון והסתבכות כוונתו, להערכתו, למעצרו בלבוב, לשם הגיע במהלך ניסיונותיו לחצות את הגבול לרומניה. אישה צעירה הגישה נגדו תלונה במשטרה המקומית, ודרשה ממנו החזר עבור כסף ששילמה כמקדמה על הוצאות עלייתה לארץ ישראל. בגין נעצר על ידי הסובייטים, ששלטו אז בלבוב, ושוחרר כעבור זמן קצר לאחר ששילם לאישה פיצוי כספי. תחושתו היתה שהקרקע בוערת תחת רגליו. הוא נסע לעיירה הסמוכה דרוהוביץ', שבה גרו הוריה של אשתו עליזה, ושם המתין לחדשות מחבריו בדבר אפשרויות ההתקדמות. ראו על כך: ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 110-111. ילין-מור סיפר מאין הגיע הכסף שנדרש לשחרורו של בגין מהמעצר: 'בטרם עזבנו את וארשה הוצאנו מבנק הדואר סכום של 150 אלף זלוטי פולנים, סכום עתק באותה עת, לכל מקרה צורך, כשתתחדש הפעולה, כפי שקיוונו, מעבר לקו החזית שיתייצב, שם. על הסתבכות אחרת של בגין העיד יעקב בנאי, מאנשי התאים החשאיים של האצ"ל בפולין, ששהה עם בגין בוויילנה. לדבריו בגין שילם סכום כספי גבוה לנוכל פולני, שהבטיח לו שיעזור בחילוץ בני משפחתו מבריסק. הנוכל נעלם עם הכסף והותיר את בגין מתוסכל וזועם. ראו: אבי שילון, **בגין: 1913-1992**, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 35.

הסבריו של בגין, והסיבות המעורפלות שבגינן הוא אינו יכול לחזור לוורשה, הופיעו במכתב נוסף שכתב ליוניצ'מן בפברואר 1940. במכתב זה הוא הגן על החלטתו לצאת לוורשה. בגין הזכיר ליוניצ'מן שגם שלטון בית"ר נסוג מפרפרות 'הספינה הטובעת' בהקשר לעזיבת ורשה. לפי בגין, הוא הודיע לשלטון בית"ר בלונדון שישוּב לוורשה מיד אם השלטון ידרוש זאת, אך השלטון הודיע לו כי אין זו דעתו. בגין חשף שהוא לא חש כל צורך פנימי לחזור לוורשה. לדעתו הפעולה שם לא היתה אפשרית, ולכן כל הדיון על החזרה לשם נבע מסיבות לא ענייניות: 'זוהי שאלה לא של חובה פנימית אמיתית אלא של "מה יאמרו הגויים"'. לדידי אסור לשפוט מתוך נקודת ראות זאת עניינים בית"רים.⁸⁴ עמדתו של בגין בנוגע לעזיבת ורשה קיבלה חיזוק ותמיכה גם מיוסף גלזמן, נציב בית"ר בליטא, שכתב ליוניצ'מן מכתב בינואר 1940 והדגיש כי עזיבת ורשה היתה מוצדקת; חניכי בית"ר בפולין לא ננטשו על ידי הנהגתם, משום שהפעולות שעושה הניצבות הפולנית בליטא אפקטיביות יותר ממה שניתן היה לעשות בשטח הכבוש בידי הגרמנים.⁸⁵ גלזמן אף הזמין את בגין לבוא מווילנה לקובנה על מנת לקבל תפקיד מרכזי בתנועת בית"ר בליטא.⁸⁶ בגין המשיך וטען, שבמצב שבו מצא את עצמו, הגיוני היה שהמנהיגים יברחו ראשונים בגלל הסכנה שנשקפה להם מהכובש הגרמני: 'ההשוואה בתנאים אלה פשוט אבסורדית: אין כאן אונייה טובעת; באונייה יש סירה מיוחדת, העומדת לרשותו של רב החובל, בו בזמן שדווקא בפני "רב חובל" שלנו יהיו סגורים כל השערים ו"למלחים" עוד יהיו פתוחים זמן רב, או בכלל לא יסגרו ועוד ועוד'.⁸⁷

בגין היה איתן בדעתו שהביקורת עליו אינה במקומה. הוא היה שלם עם עזיבתו את ורשה, וראה בעזיבה הכרח שאין לגנותו. גם בשאיפתו לעלות לישראל לא ראה בגין כל פגם מוסרי או פיקודי. למרות זאת היו חצי הביקורת שנשלחו כלפיו חדים מכדי שיוכל להתעלם מהם. לכן הוא כינס את נציבות בית"ר פולין הגולה בוילנה, והרחיב את הישיבה בכך שזימן את גלזמן, נציב בית"ר בליטא, ואת יחזקאל דיליון, קצין שלטון בית"ר בליטא. על סדר יומה של הישיבה עמדה חזרתה של נציבות בית"ר לוורשה. ההחלטה שהתקבלה היתה שאין לחזור לוורשה. אלדד טוען שאם היתה מתקבלת החלטה הפוכה היה בגין חוזר לוורשה. לדבריו: 'אינני משוכנע שהוא אכן היה רוצה לחזור. הרגשנו כולנו אז שבחזית הזאת אין מה לעשות. איש לא חשב על אפשרות של מרד גטו וארשה'.⁸⁸ בדברים אלו של

84 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20, 2/34/9 (ההדגשה במקור).

85 גלזמן ליוניצ'מן, ינואר 1940, מזב"י, 1/1 333. יוסף גלזמן, 1908-1943, נציב תנועת בית"ר בליטא, היה ממקימי וממנהיגי המחתרת היהודית הלוחמת בגטו וילנה. יצא מהגטו ליער והיה לפרטיזן. נהרג בקרב מול כוחות הצבא הגרמני.

86 'ידיעות השלטון', 27.11.1939, מזב"י, ב2 26.

87 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20, 2/34/9 (ההדגשות במקור).

88 אלדד, ריאיון, 8.12.1993. יחזקאל דיליון, 1910-1942, נולד ברוסיה ועבר בנעוריו לליטא. ממקימי בית"ר בליטא ונציבה שם. היה מקציני שלטון בית"ר בלונדון. בקיץ 1939 הוזמן לכהן כמזכיר ראשון של שלטון בית"ר בלונדון וכסגן מפקד המחלקה הימית, אך לא הספיק להגיע לפני פרוץ המלחמה. נפטר במחנה עבודה סובייטי בסיביר.

אלדד גלומה נקודה חשובה נוספת מהתחום התודעתי. כפי שלא ידעו אנשי בית"ר בוויילנה שבעתיד יתרחש מרד גטו ורשה, כך בנקודת הזמן הזאת של ראשית שנת 1940 הם לא ידעו כלל ולא יכלו לשער את העתיד להתרחש בשטחים שכבשו הגרמנים.

המאבק על אישורי העלייה: פרשנות חדשה להשפעת פרשת 'הספינה הטובעת' על מעמדו ועל עתידו של בגין

החלטת נציבות בית"ר בוויילנה שלא לחזור לוורשה, והגיבוי שנתן שלטון בית"ר בלונדון – ובסופו של דבר גם יוניצ'מן בארץ ישראל – להחלטתו של בגין לעזוב את ורשה, הובילו לכך שחצי הביקורת הופנו כעת לניסיונות העלייה מליטא, כאשר הדרישה מהמנהיגים היתה להישאר לצד חניכיהם עד הרגע האחרון. יש לחלק אפוא את התקופה המדוברת לשניים: מספטמבר 1939 עד ינואר 1940 התמקדו הטענות בעזיבת ורשה ובהתרת חניכי בית"ר בשטח הכיבוש הגרמני ללא הנהגה; ואילו מפברואר 1940 עד תחילת קיץ 1940 התמקד הוויכוח בשימוש שעשתה ההנהגה הבית"רית בוויילנה באישורי העלייה לארץ ישראל. במכתב מפברואר 1940 הדגיש בגין שהביטוי 'רב החובל והקצינים אינם עוזבים ראשונים אנייה טובעת' הוטח בו כעת בהקשר השני, של ניסיונות העלייה מוויילנה.⁸⁹ במכתב ממאוס 1940 כתב יוניצ'מן לבגין: 'לא חשבתי אף פעם שרצונך "להציל את הנפש". לא חשבתי גם באופן אישי שאתה היית צריך להישאר בוורשה כי דמות יותר מדי בולטת היית בבית"ר הפולנית [...]'.⁹⁰ לפי יוניצ'מן, היה על בגין לתת פקודה לחלק מקציני הנציבות להישאר עם חניכי בית"ר בוורשה. אולם את הביקורת על היציאה מוורשה החליפו כעת הביקורת והדרישה מבגין להישאר עם אנשיו בוויילנה ולוותר על ניסיונות העלייה לארץ ישראל: 'חושב אני כי מוכרח אתה להישאר בגולה ובגלות החדשה שלכם יחד עם אנשי השורה עד הרגע האחרון [...]'.⁹¹ בנושא העלייה לארץ ישראל עמד יוניצ'מן על ההבדל בין עסקנים פוליטיים ובין מנהיגי תנועות נוער, שלטעמו צריכים היו להישאר באירופה: 'הסרטיפיקטים הם לא עבור התנועות החלוציות. להיפך, לעסקני המפלגות שביניהם יכול לעלות גם עסקן של תנועת נוער'.⁹² גם פרופס, שכיהן באותו הזמן כשליח בית"ר בארצות הברית, הדגיש במכתבו לחבר בית"ר בוויילנה, כי אין לעזוב כעת את אדמת אירופה למרות השאיפה, המוכנת לו, להגיע מיד לארץ ישראל.⁹³

89 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20, 2/34/9.

90 יוניצ'מן לבגין, מאוס 1940, מזב"י, פ5/4 1835.

91 שם (ההדגשה שלי).

92 יוניצ'מן לבגין, 12.2.1940, שם (ההדגשה במקור).

93 מכתב אהרן פרופס ליחזקאל אורינגל, 20.2.1940, מזב"י, פ12/5 1835.

המאבק סביב אשרות העלייה היחידות שקיבלה התנועה הרוויזיוניסטית עבור אנשיה בליטא – ולא עזיבתו של בגין את ורשה – הוא שיצר את הרקע לוויכוח החריף בין בגין ליוניצ'מן, ויכוח שחרג מגבולותיה הפנימיים של התנועה הרוויזיוניסטית והוביל לביקורת ולעג מצד מתנגדי התנועה בארץ ישראל.⁹⁴ סדרה של מברקים שכתב ז'בוטינסקי מעידה על חשיבות הדבר. באחד מהם פנה ז'בוטינסקי אל נציגי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל והתלונן שהתנועה קיבלה רק שני אישורי עלייה מתוך 23 שנשלחו לקובנה שבליטא. הוא ביקש לפעול כדי להגדיל את המספר, ואף תלה כל ניסיון לפשרה פנים-יישובית בהגדלת מכסת אשרות העלייה.⁹⁵ על עצמתו של הוויכוח ועל מרכזיותו של בגין בו ניתן ללמוד ממכתב של יוניצ'מן לבגין מ-12.2.1940. יוניצ'מן כותב שקיבל מכתב ממשו שטיין, שבו מאשים אותו שטיין שהוא מעכב את עלייתו של בגין מטעמים סיעתיים-מפלגתיים. הריב על חלוקת הסרטיפיקטים ייצג מאבק בין שני דורות ושתי קבוצות בתוך בית"ר בארץ ישראל ובפולין. יוניצ'מן כתב על כך: 'ידעתי שבכל המפלגות קיים ריב בחלוקה בין הדור הצעיר והדור הישן, אבל אף פעם לא פיללתי שהריב אצלנו יקבל צורה כל כך לא הוגנת ולא הדרית [...]'.⁹⁶ על ההאשמות שהופנו כלפיו אמר שהוא מבין את 'מצב רוחכם, את הפסיכוזה השלטת אצלכם [...] אחרי כל מה שעבר עליכם'.⁹⁷ מתשובתו של בגין ליוניצ'מן ניתן ללמוד שוב, שהוויכוח וההאשמות נגעו לעלייה מליטא לארץ ישראל: 'בכל מכתביך השתמשת – בקשר עם אפשרויות עליה לחברינו בוויילנה – בפרזה ידועה: "רב החובל והקצינים אינם עוזבים הראשונים אנייה טובעת". הייתי מציע לך – במקרים כאלה – לא להוציא "פסק דין" אפודיקטי [שאינו עליו עוררין], אלא לחשוך, לשאול וכל היותר לעוץ [...]'.⁹⁸ בגין הדגיש בפני יוניצ'מן שהוא אינו יוצא באמצעות אחד הסרטיפיקטים שהתקבלו. אך בשום רגע לא ראה ברצונו לעלות לארץ ישראל פגיעה בקוד ההתנהגות הבית"רית ובאחריות המוטלת עליו כמנהיג: 'אינני יוצא. לא מפני שמישהו שכנע אותי, כי עלייתי הייתה עומדת בניגוד לחובותי הבית"ריות, אלא בגלל סיבות אחרות, שלא כדאי כעת לעמוד על טיבן'.⁹⁹

94 יוניצ'מן כתב כי הוויכוח 'יצא גם מחוץ לתנועתנו ושימש לנושא לרשימה מלאה עקיצות ודקירות ב"הבוקר" [...]. ראו: יוניצ'מן לבגין, 12.2.1940, מזב"י, פפ"י, 1835, 5/4.

95 ז'בוטינסקי לאלטמן, 26.12.1939, מזב"י, א 2/29/2; ז'בוטינסקי לאלטמן, 3.11.1939, שם; ז'בוטינסקי לאלטמן, 10.11.1939, שם. לפי סקירה של יוניצ'מן, שהתפרסמה בעיתון המשקיף, נשלחו לוויילנה 14 אישורי עלייה באוגוסט 1940. ראו: 'גורל הפליטים הלאומיים והפעולה לעלייתם', המשקיף, 14.9.1940. על בגין וגלזמן הוטלה המשימה להחליט מי זכאי לעלות לארץ ישראל.

96 יוניצ'מן לבגין, 12.2.1940, מזב"י, פפ"י, 1835, 5/4 (המילה 'הדרית' היא מלשון 'הדר'). משה שטיין (בן ארצי), 1914-1999, יליד לטביה, היה ממפקדי פלוגות הגיוס של בית"ר בגליל ופלוגת הכותל של בית"ר בירושלים. היה ממפקדי האצ"ל, ולאחר פרוץ המרד נגד הבריטים גורש למחנות המעצר באפריקה.

97 שם.

98 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פפ"י, 205, 2/34/9 (ההדגשה שלי).

99 שם (ההדגשה במקור).

את הוויכוח סביב בגין ועזיבתו את ורשה יש לראות אם כן על רקע רחב יותר. לא נטישת ורשה היתה במרכז הוויכוח על הקברניט הנוטש את ספינתו הטובעת, אלא דווקא אפשרות העלייה מווילנה והשארת הריכוז של בית"ר פולין שם ללא הנהגה. נקודה זו חשובה ביותר, מכיוון שהיא מאירה באור חדש את הקביעות של חוקרים שונים, שלפיהן נטישת ורשה היא הטראומה שהתוותה את המשך חייו ודרכו של בגין, ובעיקר את יחסו לשואה. כאשר מבינים שהוויכוח האמתי והחריף לא היה סביב עזיבת ורשה אלא סביב עזיבת וילנה וחלוקת אישורי העלייה לארץ ישראל; וכאשר משלבים זאת עם גישתה של התנועה הרוויזיוניסטית בפתחת המלחמה, שלא ראתה טעם בקיום פעילות של בית"ר בשטחים שכבשו הגרמנים – ניתן להבין כיצד התגבר בגין על הכתם השחור בעברו, ובתוך שנים ספורות היה לנציב בית"ר בארץ ישראל ואחר כך למפקד האצ"ל.¹⁰⁰ הישארותו של בגין בווילנה לצד חניכיו ומעצרו בידי הרוסים הלבינו את הכתם השחור של עזיבת ורשה. גם אם – כפי שאראה בהמשך – תכנן בגין לעלות לישראל בקיץ 1940, מעצרו על ידי הרוסים מנע את עלייתו ובכך נותרה תדמיתו הפנים-תנועתית נקייה. יתרה מכך, לתדמיתו של בגין אף התווספה הילת המעצר, הכליאה בידי הרוסים וההישרדות בגולג הסיבירי.

הנני סטואי בהחלט¹⁰¹ – הישארות בווילנה ומעצר על ידי הסובייטים

בגין קיבל את 'דין התנועה', שקבע שעליו להישאר עם חניכיו בווילנה, ופעל כמיטב יכולתו כדי להנהיג את מרכז בית"ר שם ולהשיג לאנשיו אשרות עלייה לארץ ישראל. ניתן להניח שהחזרה לוורשה ירדה מהפרק עבור בגין עקב כינוס ישיבת הנציבות, שהכריעה נגד המהלך הזה, ובשל עמדתו של גלזמן, שלא ראה תוחלת תנועתית בחזרה כזו. עם זאת יש להבין את גישתו של בגין, בקבלו את החלטת ההנהגה שעליו להישאר בליטא ולא לחזור לוורשה, כחלק מהאופן שגיבש ופיתח את מנהיגותו בתוך התנועה הבית"רית והרוויזיוניסטית. בגין השתייך תמיד לאגף הרדיקלי של בית"ר, אף שהיה לויאלי ביותר להנהגת בית"ר העולמית ובייחוד לז'בוטינסקי. גישתו של בגין, שגישרה בין שני הקצוות של התנועה הרוויזיוניסטית, היא שהובילה את הנהגת בית"ר למנותו לנציב בית"ר בפולין, ובהמשך למנותו לנציב בית"ר בארץ ישראל (קיץ 1942) ולמפקד האצ"ל (חורף 1943).¹⁰² על הלך רוחו באותה עת העיד בגין במכתב ליוניצ'מן: 'באתי ל"נמל השקט", אחרי "רעש הסערה" והיום הנני סטואי בהחלט; אמרתי בנפשי: הרי ישנה תנועה והיא תחליט [...]'.¹⁰³ על הלך הרוח הזה של בגין העיד גם ילין-מור, שיעץ לו לרדת למחתרת ולהסתתר מכיוון

100 על כך ראו לעיל הערה 4.

101 מנחם בגין לשמשון יוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ20 2/34/9.

102 פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 29-33, 73-74.

103 מנחם בגין לשמשון יוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ20 2/34/9.

שהרוסים מעוניינים לעצור אותו. ילין-מור הוסיף שאולי יצליחו למצוא דרך מחתרית לצאת מליטא ולעלות לארץ ישראל, אך בגין השיב לו שאין כל סיבה להסתתר ושהוא (ילין-מור) שוגה באשליות.¹⁰⁴

מה חשב בגין על הצורך לשלוח נציגים מהנהגת בית"ר לשטח הכבוש? על כך ניתן ללמוד מניסיונותיו לחלץ מוורשה את קצין הנציבות היחיד שנותר שם, פרץ לסקר. בגין כתב: 'אני עומד אתם בקשר-מכתבים. הם בקשוני כי נעזור להם בסידור עניינים בשטח העליה [...] צריך לעשות את הכל בכדי שגם הם יקבלו אפשרות יציאה מן הגהנום [...] בעניין זה עשה מה שתוכל, כי הוא במלוא מובן המילה, קדוש'.¹⁰⁵ בגין היה בקשר עם קני בית"ר בפולין הכבושה ועם ההנהגה שנותרה בוורשה. הוא אף הרגיש אחריות כלפי החברים שנותרו שם. אולם אנו למדים כי ניסיונות להגשת עזרה חומרית הם שהיו על סדר יומו. שליחת שליחים שיחזרו לשטח הכבוש ויישארו שם אינה מוזכרת כלל.¹⁰⁶

בגין ראה לנגד עיניו שתי מטרות: לעתיד הקרוב – ארגון הפליטים הבית"רים בוויילנה; ולעתיד הרחוק – הגעה לארץ ישראל ומאבק לשחרורה. ממקום מושבו בוויילנה היה בגין מעורה בהתרחשויות בארץ ישראל. כאשר קרא בעיתון ארץ-ישראל, שהאצ"ל החליט לעבור למדיניות ניטרלית עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ואף הורה לאנשיו להתגייס לצבא הבריטי, קרע בגין את העיתון בחמת זעם וקבע שזוהי בגידה.¹⁰⁷ בגין החליט לא לחזור לוורשה ואף לא לנצל סרטיפיקט שעמד לרשותו לצורך עלייה לארץ ישראל. ישראל אלדד העיד שלא ידע מדוע לא ניצל בגין את אישור העלייה. הוא העריך שבגין לא יכול היה לעזוב בוויילנה את מאות הבית"רים שהוזעקו לשם בפקודתו.¹⁰⁸ כאמור, בגין הותיר את הסיבות להישארותו בוויילנה לוטות בערפל. הוא לא עלה לארץ ישראל, אף שלא ראה

104 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 175-177. המשטרה החשאית הרוסית ניסתה לגייס את אנשי בית"ר בליטא לשורותיה. בין היתר הובטח להם שתמורת זאת יינתן אישור יציאה מוויילנה לבגין ולמנהיגים נוספים. לגלזמן, נציב בית"ר בליטא, הוצעו הרוסים להקים גדוד פרטיזנים שיילחם בגרמנים, תמורת עזרה רוסית בגירוש הבריטים מארץ ישראל. על כך ראו: דב לוי, 'מאיגרא רמא לכירא עמיקתא: פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940-1941', חלק ב, **משואה**, ז (1979), עמ' 105-107. ילין-מור העיד גם הוא על נושא זה: ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 185-186.

105 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ 205/2/34/9 (ההדגשות במקור).

106 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 130-132. גם בעיצומה של המלחמה היתה תנועה של שליחי תנועות הנוער מוורשה לוויילנה ולהפך. בדצמבר 1941 יצאה משלחת של חברי תנועות הנוער מוויילנה לוורשה במטרה להתריע על כוונות הגרמנים להשמיד את היהודים. במשלחת היו גם שני חניכי בית"ר, ישראל קמפנר ויהודה פינצ'בסקי. הם נותרו בוורשה והשתלבו בפעילות המחתרתית של בית"ר שם. ראו: גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 194; יצחק ארד, 'תנועות הנוער הציוניות בוויילנה במאבק ובפעולות ההצלה', בתוך: יהויקים כוכבי (עורך), **תנועות הנוער הציוניות בשואה**, אוניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגיטאות, חיפה תשמ"ט, עמ' 205.

107 ישראל אלדד, ריאיון, 6.12.1993, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, א"מ, גל 15540/30.

108 שם.

בעלייה סתירה לחובתו הבית"רית. כפי שעולה מחילופי המכתבים עם יוניצ'מן, בגין החליט להישאר בוויילנה בהתאם לדרישת הנהגת בית"ר בארץ ישראל ובלונדון. האם בגין היה עולה לארץ ישראל כאשר נפתחו אפשרויות העלייה בפני חברי נציבות בית"ר, כפי שעשו חברי הנציבות ששהו בוויילנה ועמם אשתו של בגין, עליזה? לא ניתן להשיב על כך תשובה סופית ומוחלטת. בתחילת יולי עדיין הצהירו מנהיגי בית"ר בליטא שהם יישארו עם אנשיהם עד הרגע האחרון. הם השתמשו בדימוי הספינה הטובעת ואמרו: 'אנו כולנו נשארים במקום כרב החובל שעוזב את הספינה אחרון על מנת שלא לאבד את הקשר עם הנוער'.¹⁰⁹ אולם במהלך החודשים יוני-יולי 1940 כבשו הסובייטים את ליטא, ופעילות תנועות הנוער נהייתה בלתי אפשרית. ב-10 ביולי 1940 פרסמו השלטונות הודעה האוסרת על קיומם של ארגונים ציוניים בליטא. שוב נקבר דגל בית"ר ועמו סמלי בית"ר ומסמכים חשובים. תנועת בית"ר בליטא הפסיקה להתקיים, לאחר מסדר פרדה בנוכחות מאות בית"רים.¹¹⁰ בראשית יולי שינה שלטון בית"ר את דעתו בקשר לעלייתו של בגין לארץ ישראל. במכתב של מזכיר השלטון, מרדכי כץ, לשמשון יוניצ'מן, הוא הבהיר כי בראש רשימת האנשים שהתנועה מעוניינת בהשגת אישור עלייה בשבילים עומד מנחם בגין. כץ הוסיף בטון דרמטי, שהשתלב עם גישת ההנהגה הרוויזיוניסטית בנוגע להצלת האוונגרד התנועתי, כי: 'צריך להציל את טובי אנשינו – הפולנים והמקומיים אשר נמצאים בליטא. אם תהיה פעם שוב תנועה – עתידה תלוי במידה רבה באלה האנשים. אם לא נצילים ירקבו במדבר הסובייטי עד סוף ימי חייהם'.¹¹¹

יש להניח שפיזור של תנועת בית"ר, וסיכולה של כל אפשרות פעולה עתידית במסגרת התנועה, הובילו את בגין לשקול שוב את אפשרות העלייה לארץ ישראל, והפעם בגיבוי שלטון בית"ר. ישנן כמה הוכחות לכך, שזמן קצר לפני מעצרו בספטמבר 1940 השיג בגין את כל המסמכים הדרושים לשם יציאה מליטא לארץ ישראל דרך ברית המועצות. במכתב ששלחה עליזה בגין מאיסטנבול, בדרכה לארץ ישראל, היא כתבה לפרופס, נציב בית"ר בארצות הברית, כי ב-28 באוגוסט 1940 קיבל בגין 'פספורט חוץ עם ויזה אנגלית ועיראקית. באותה שעה הבטיחו לתת לו טרנזיט רוסי. ב-20 לספטמבר אסרוהו ושמו אותו בבית הכלא אשר בוילנא'.¹¹² בגין עצמו העיד בספרו **בלילות לבנים**, כי היו ברשותו כל התעודות הנחוצות על מנת לצאת למסע לעבר ארץ ישראל, ורק מעצרו מנע זאת ממנו.¹¹³ מסמך נוסף המעיד על כך שבגין עמד לצאת לארץ ישראל הוא מכתב שכתב אביו של

109 דב לויין, 'מאיגרא רמא לבירא עמיקתא: פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940-1941', חלק א, **משואה**, ו (1978), עמ' 83.

110 שם, עמ' 70.

111 מכתב מרדכי כץ בלונדון לשמשון יוניצ'מן בארץ ישראל, 4.7.1941, מזב"ב, 17.2.

112 עליזה בגין לאהרן פרופס, איסטנבול, 3.4.1941, מזב"ב, פפ 1833, 12/5.

113 בגין, **בלילות לבנים**, עמ' 76. בגין חזר על דבריו אלו בנאום בכנסת בשנת 1980: 'הרי רציתי לנסוע לארץ ישראל, והראיה – הייתה לי כבר ויזה, אלא שאתם [שירותי הביטחון הסובייטיים], עצרתם אותי, מנעתם אותי מלנסוע'. ראו: מנחם בגין, **דברי הכנסת**, 13.8.1980, עמ' 4418.

בגין לרחל בתו, אחותו של בגין, שהוגלתה מבריסק לעומקה של ברית המועצות. לפי המכתב: 'המחותן שלנו כבר שלח לנו 300 רובל [המחותן הוא אביה של עליזה בגין, שהיה איש אמיר], הוא כותב במקביל ששמע מילדינו [הכוונה למנחם ועליזה בגין] כי יש להם אפשרות לנסוע למולדת הרוחנית והאמיתית שלהם [...]'.¹¹⁴ אלדד העיד גם הוא, שבימים האחרונים של אוגוסט 1940 היה לבגין פספורט עם ויזת מעבר לארץ ישראל, והוא המתין רק להגעתה של ויזת מעבר דרך ברית המועצות.¹¹⁵

על פי מסמכים ועדויות אלו, ניתן להניח שפניו של בגין היו לארץ ישראל. החלטתו, שהזכיר במכתביו ליוניצ'מן מפברואר וממאי 1940, שלא לנצל את אישור העלייה שהיה בידו, השתנתה ככל הנראה בגלל האיסור המוחלט על פעילות בית"ר שהטילו השלטונות הסובייטיים בליטא. מעצרו של בגין על ידי השירות החשאי הסובייטי קטע את תכניותיו. הפעולה שהובילה למעצרו היתה אזכרה מחתרית לז'בוטינסקי, שערך עם עוד בית"רים על קברו של בית"רי שקפא למוות בניסיון לחצות את הגבול בין פולין לליטא. בגין אמר באזכרה, כאילו חזה את החודשים שיעברו עליו בגולג הסובייטי: 'עוד נזכה להילחם עבור ציון, אך אם יבצר מעימנו להלחם, טוב יהיה גם לסבול עבור ציון. יהיה אשר יהיה נקיים את נדרנו'.¹¹⁶ הן בגין הן אלדד ראו בטקס זה, שנערך בתקופה שאחרי האיסור הסובייטי על כל פעילות פוליטית ציונית, את הסיבה למאסרו של בגין ב־20 בספטמבר 1940.¹¹⁷

משום שבגין נשאר לצד אנשיו בוויילנה ולא עלה לארץ ישראל, קהתה הביקורת שהוטחה בו, שעיקרה היה השוואתו ל'קברניט הנוטש את הספינה הטובעת'. הישארותו בוויילנה לצד חניכיו היתה לנקודת זכות בקורות חייו. כעת השימוש בפרפרזת 'הספינה הטובעת' היה חיובי, ונאמני בגין שמו את הדגש על החלטתו להישאר בוויילנה. אריה בן־אליעזר, יד ימינו של בגין בתנועת החרות במשך שנים ארוכות, השתמש בדימוי זה כדי לשבח את בגין על תקופת שהותו בוויילנה: 'בגין, כקפטן המסרב לנטוש את ספינתו בעת סערה, נותר בוויילנה עם אלפי החיילים הבית"רים להגן על המבצר הבית"רי'.¹¹⁸ גם אחותו של בגין, רחל הלפרין,

114 זאב דב בגין לרחל בגין, 22.10.1940 (ההדגשה במקור). המכתב נשלח אחרי מעצרו של בגין בספטמבר. יש להניח שהבשורה על המעצר עדיין לא הגיעה למשפחת בגין בבריסק. מכתבים מבריסק, 1940-1941, אממ"ב.

115 אלדד, *מעשר ראשון*, עמ' מג.

116 בגין, *בלילות לבנים*, עמ' 24.

117 שם; אלדד, *מעשר ראשון*, עמ' מב. ילין־מור ציין את תאריך המאסר המדויק, ראו: ילין־מור, *שנות בטרם*, עמ' 177. התאריך מוזכר גם במכתבה של עליזה בגין לאהרן פרופס, איסטנבול, 3.4.1941, מזב"י, פכ" 183/5.

118 *Perlmutter, The Life and Times of Menachem Begin*, p. 131. אריה בן־אליעזר, 1970-1913, יליד וילנה, הצטרף לבית"ר בארץ ישראל והיה חבר ב'ברית הבריונים'. בשנים 1937-1939 היה בשליחות האצ"ל באירופה. ב־1939 נשלח מטעם האצ"ל לארצות הברית. היה מעורב במינויו של בגין למפקד האצ"ל. לאחר קום המדינה נבחר לכנסת מטעם מפלגת חרות. היה חבר כנסת ברציפות עד יום מותו.

חזרה כעבור שנים להשתמש בפרפרזה זאת. לדבריה שאלה את עצמה אם יעלה בגין מוילנה לארץ ישראל והשיבה בשלילה: 'אני מכירה את מנחם. הוא כמו רב חובל, הוא לא נוטש אונייה טובעת עד שלא ירדו ממנה כל הנוסעים'.¹¹⁹ מברק בהול ששלחו מנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל יכול להעיד שגם בארץ שככה הביקורת כלפי בגין תחת גלי האירועים הסוערים בעולם. במברק ביקשו מנהיגי התנועה מפרופס לנקוט את כל האמצעים כדי לשחרר את בגין ממעצרו ולהציל אותו ממה שהגדירו כ'מחנה ריכוז' רוסי, שאליו עמד להישלח.¹²⁰

סיכום

פרק הזמן מכיבוש פולין על ידי הגרמנים עד כליאתו של מנחם בגין בידי הסובייטים היה מהתקופות הקשות בחייו, אולי התקופה הקשה ביותר. הקושי היה הן במישור האישי הן במישור הפוליטי-המנהיגותי. בגין הואשם תחילה בכך שעזב מאחוריו את אנשיו בוורשה; כעבור זמן קצר זוכה מאשמה זו וזכה לנקודות זכות כמנהיג שנותר לצד אנשיו בוילנה ולא נטש אותם כדי לעלות בעצמו לארץ ישראל. תקופה זו – שבה חש בגין חוסר אונים, חוסר תקווה ופחד – הטעינה אותו בעצמות של כעס וייאוש. תחושות אלו התחזקו והתעצמו במשך שהותו בגולג הסובייטי; ועם הסתננות הידיעות על גורלם המר של יהודי אירופה ובהם בני משפחתו, הן הפכו לכוח פנימי שאפשר לו להיות בתוך חמש שנים מפליט נמלט וחסר כול למנהיג העומד בראש מחתרת לוחמת, מנהיג החש שאין לו מה להפסיד עוד. לזאת יש להוסיף כי הזעזועים הפנימיים שעברה התנועה הרוויזיוניסטית במהלך השנה, מפרוץ המלחמה ועד מעצרו של בגין בספטמבר 1940, ובעיקר מותו של ז'בוטינסקי והפיצול בין האצ"ל ללח"י, הפכו לפתע את בגין לאחת הדמויות המנהיגותיות והקונצנזואליות היחידות שנותרו בהנהגת התנועה.¹²¹ בגין היה רוויזיוניסט נאמן, בית"רי מושבע ומנהיג צעיר שהיה מקובל הן על האגף המקסימליסטי-רדיקלי הן על האגף הפוליטי המתון יותר. להבנת צמיחתו המהירה של בגין אל ההנהגה במהלך שנות מלחמת העולם השנייה, חשוב לציין את החלל המנהיגותי שנפער בתנועה הרוויזיוניסטית עם מותם – בתקופה שבין קיץ 1940 לראשית 1942 – של שלושת המנהיגים החשובים והכריזמטיים שלה: זאב ז'בוטינסקי, דוד רזיאל ואברהם שטרן.

119 צבי אלוש, 'פגישה בטשקנט', במחנה, 22.9.1978.

120 מברק שעליו חתומים אלטמן, יונגסטר, ערי ז'בוטינסקי ויוניצ'מן, נשלח לפרופס בארצות הברית ב'17.11.1940, מזב"י, 103 א 2/6.

121 חשיבות מיוחדת היתה לכך, שבגין היה האישיות האחרונה בתנועה שמונתה לתפקיד בכיר ישירות על ידי ז'בוטינסקי. אחימאיר הגדיר זאת כהוראה האחרונה של ראש בית"ר. ראו: אב"א אחימאיר, 'מותו של יוסף כצנלסון', חרות, 17.2.1950.

הישארותו בוילנה ומעצרו בידי הסובייטים היו ראשיתו של תהליך שהוביל את בגין כעבור שנתיים לתפקיד נציב בית"ר בארץ ישראל, וכעבור ארבע שנים לתפקיד מפקד האצ"ל. בגין היה חלק מהספינה הבית"רית שטבעה תחת הנחשול הגרמני בוורשה, והתרסקה על סלעי הכיבוש הסובייטי של ליטא. רק ימים ספורים הפרידו בין הפלישה הגרמנית לברית המועצות וכיבוש וילנה ובין גירושו לגולג הסובייטי, גירוש שככל הנראה הציל את חייו.¹²² היתה זו תקופה מעצבת, שממנה אפשר ללמוד על אופי המנהיגות של בגין. לצד תחושות של אזלת יד והיעדר מנהיגות ברגעי משבר, כפי שעולה מהימים בהם הנהיג את פליטי בית"ר בוילנה, ניתן לראות שבגין צלח את המשבר הקשה שאיים על מנהיגותו, ואף הפך אותו לכוח שעזר לו לבסס את מנהיגותו. ניתן לזהות פה את ראשיתו של דפוס מנהיגותי שיאפיין את בגין בעתיד – תקופות של קושי ואף חוסר שליטה מובילות למשברים ולערעור על מנהיגותו, אולם אז מתגלה יכולתו להתגבר על המשברים הפוליטיים והמנהיגותיים, ואף לרתום אותם לשיקום מעמדו הפוליטי והמנהיגותי ולחיזוקו. גישת המחקר, שלפיה עזיבת בגין את ורשה היתה נקודה ארכימדית שהשפיעה על שארית חייו והתוותה את יחסו לשואה, מטילה משקל רב מדי על אירוע יחיד ועושה שימוש בכלים פסיכו-היסטוריים שאינם ניתנים להוכחה. השואה, על עצמתה וממדיה, היא שעמדה בבסיס המסקנות, העקרונות, הלקחים וראיית העולם שגזר ממנה מנחם בגין.¹²³ היסוד המכריע לא היה נטישת ורשה, אלא השקפת עולמו הפסימית של בגין על גורל יהודי הגולה ועל מצפון העולם ביחס ליהודים, השקפה שנוצקה אצלו עוד לפני השואה. התרחשותה של השואה היתה עבור בגין הוכחה נוראית לאמונותיו המוקדמות; היא חיזקה והתיכנה אמונות אלו לכלל השקפת עולם שהיתה חלק מרכזי בהחלטותיו ובמעשיו כמנהיג.

122 פעילים בית"רים שנותרו ככלא נלכדו תחת השלטון הגרמני בוילנה. חלקם היו לחברי היודנראט ואחרים, כמו גלזמן, ליוזמי ומפקדי המחתרת בגטו וילנה. עם זאת יצוין שחלק מהמגורשים הבית"רים למחנות העבודה הסובייטיים, כגון חבר נציבות בית"ר בליטא דיליון, מתו במחנות אלה. ראו: לוי, 'פעילות ציונית', חלק ב, עמ' 110-111, 116.

123 העיסוק בלקחיו של בגין מהשואה, ובהשפעתה של השואה על השקפת עולמו ועל החלטותיו כמנהיג, חורג ממסגרת מאמר זה. להרחבה בנושא זה ראו: פלג, 'מנחם בגין והשואה'.